

Lazarus' erfenis

Werkstuk aangeboden aan:

Dr. H.L.M. Ottenheijm

Subfaculteit Godgeleerdheid

Universiteit Utrecht

Als onderdeel van de cursus
GG-DBT100 - Bachelorscriptie

Student: Erwin van der Poel

Studentnummer: 3541789

Datum: 28 mei 2012

*Verlossing en je brood verdienen zijn met elkaar te vergelijken
Je dagelijks brood verdienen is iets wonderlijks
en het verlossen van de wereld is ook iets wonderlijks
En zoals het brood verdienen dagelijks plaatsvindt
zo vindt ook verlossing dagelijks plaats*

Rabbi Eleazer¹

¹ in A.J. Heschel, *God zoekt de mens*, een filosofie van het jodendom, Uitgeverij Abraxas Amsterdam, 2011, 64.

Inhoud

Inleiding	1
Hoofdstuk 1 - De tekst van de gelijkenis	2
Vertaling Lukas 16: 19-31	2
Narratieve analyse.....	3
Afbakening en compositie	3
Handelingsverloop.....	5
Hoofdpersonages	6
Semantische opposities.....	8
Concluderend	10
Hoofdstuk 2 – De literaire betekenis van Mozes en de Profeten	11
Mozes en de Profeten in Lukas 16:29-31	11
De betekenis van het Grieks in het Nederlandse taalveld	11
Griekse synoniemen	12
Concluderend	13
Mozes en de Profeten in het geheel van Lukas en Handelingen	13
Concluderend	14
Hoofdstuk 3 – Mozes en de Profeten vanuit een retorische analyse	15
Retorische opbouw en Bi-polariteit	15
Retorische analyse: Paraenese in de gelijkenis	16
Concluderend	17
Hoofdstuk 4 – Mozes en de Profeten bij de eerste hoorders en lezers.....	18
Mozes en de Profeten en de Tenach.....	18
Materiaal en gebruik in de liturgie	19
Concluderend	19
De impliciete lezer van Lukas	19
Het Christendom in de 1 ^{ste} eeuw.....	19
Aankondiging van de opstanding van Jezus	23
Concluderend	23
Hoofdstuk 5 – Samenvatting en conclusies.....	24
Literatuurlijst	25
Bijlagen	28
Bijlage A.....	28
Bijlage B	31

Inleiding

In deze scriptie staat de erfenis centraal die ons door een bedelaar is nagelaten. We 'ontmoeten' deze bedelaar als de hoofdpersoon in een gelijkenis in Lukas 16:19-31. De hoofdpersoon in deze gelijkenis heeft zelf geen actieve rol. Hij zegt niets, hij doet niets en hij bezit niets. Ondanks deze passieve rol draagt de gelijkenis toch zijn naam: de gelijkenis van Lazarus.

In deze scriptie staat deze gelijkenis centraal, waarbij specifiek wordt ingegaan op een frase die tot twee keer toe voorkomt in de laatste verzen, namelijk de frase: Mozes en de Profeten. Deze woorden worden in deze scriptie belicht vanuit verschillende invalshoeken, met als centrale vraag:

Wat is de betekenis van Mozes en de Profeten in Lukas 16:29-31?

De gekozen invalshoeken belichten deze frase vanuit een steeds groter wordend gebied, vergelijkbaar met cirkels die wisselen van grootte. Allereerst ligt de focus specifiek op de laatste drie verzen van hoofdstuk 16. In het vervolg van de scriptie worden de cirkels steeds wijder gemaakt tot aan de geïmpliceerde lezer van Lukas toe. Concreet betekent dit de volgende indeling:

In het tweede hoofdstuk vinden we de eerste cirkel, waarin de laatste drie verzen van de gelijkenis staan. Centrale vraag in dit hoofdstuk is: welke betekenis van de frase Mozes en de Profeten kunnen we afleiden vanuit de gebruikte werkwoorden in deze drie verzen?

In hetzelfde hoofdstuk vinden we ook de volgende cirkel. Deze cirkel bestrijkt een veel groter tekstgedeelte, namelijk het evangelie van Lukas en Handelingen. Vanuit een concordante lezing wordt de volgende vraag gesteld: in welk verband komen we Mozes en de Profeten tegen in het evangelie van Lukas en Handelingen en welke betekenis geeft dit aan het gebruik van deze frase in de Lukas 16?

In hoofdstuk 3 is de cirkel getekend om de gehele gelijkenis. In dit derde hoofdstuk wordt de betekenis van Mozes en de Profeten onderzocht vanuit een retorische benadering.

De laatste en meest ruime cirkel vinden we in hoofdstuk 4. In dit hoofdstuk zal vanuit de impliciete lezer van Lukas de betekenis vanuit historisch oogpunt geanalyseerd worden. Hierna volgt in hoofdstuk 5 de samenvatting van deze scriptie, waarin de antwoorden vanuit de verschillende invalshoeken nogmaals kort worden weergegeven.

Voordat vanaf het tweede hoofdstuk deze verschillende cirkels getekend worden, staat in het eerste hoofdstuk de vertaling van de gelijkenis centraal, gevolgd door een narratieve analyse van deze perikoop.

Hoofdstuk 1 - De tekst van de gelijkenis

Voordat in de komende hoofdstukken de verschillende cirkels getrokken worden, richten we ons in dit eerste hoofdstuk op de tekst van de gelijkenis. De eerste paragraaf bevat de vertaling van de afgebakende perikoop in Lukas 16:19-31. Deze afbakening wordt nader toegelicht in de narratieve analyse die in de tweede paragraaf aan de orde komt. Deze analyse geeft inzicht in de structuur, het handelingsverloop en de belangrijkste personages.

Vertaling Lukas 16: 19-31

Uitgaande van de Griekse grondtekst zoals deze is weergegeven in de Nestle Aland²⁷ lezen we de volgende vertaalde tekst voor Lukas 16: 19-31:

¹⁹ Er was een zeker rijk man, en hij kleepte zich in purper en fijn linnen, terwijl hij zich elke dag in uitzonderlijke luxe vermaakte. ²⁰ En voor zijn deur lag een arme man, Lazarus geheten, met zweren overdekt ²¹ en verlangend zich te voeden met wat van de tafel van de rijke afviel, maar wel kwamen de honden en likten zijn zweren.

²² Het gebeurde dat de arme stierf en hij door de engelen in de schoot van Abraham werd gebracht. Ook de rijke stierf en werd begraven.

²³ In het dodenrijk sloeg hij zijn ogen op en zag, terwijl hij erge pijn had, in de verte Abraham en Lazarus in zijn schoot.

²⁴ En hij sprak met stemverheffing: 'Vader Abraham, heb medelijden met mij en stuur Lazarus, opdat hij het topje van zijn vinger in water zal dopen en mijn tong komt verkoelen, omdat ik word gekweld in dit vuur!'

²⁵ Maar Abraham zei: 'Kind, herinner je dat jij het goede tijdens je leven hebt ontvangen, en Lazarus evenzo het slechte. Maar nu wordt hij hier getroost en lijd jij op jouw beurt pijn. ²⁶ En daarbij bestaat er een grote kloof tussen ons en u, zodat zij die van hier naar jullie willen oversteken het niet kunnen, noch van daar naar ons zullen oversteken.'

²⁷ Maar hij zei: 'Dan vraag ik u, vader, dat u hem naar het huis van mijn vader stuurt ²⁸ aangezien ik vijf broers heb, opdat hij hen ernstig waarschuwt, opdat niet ook zij in dit oord van marteling terechtkomen.'

²⁹ Maar Abraham betoogde: 'Zij hebben Mozes en de Profeten, laat ze naar hen luisteren.'

³⁰ Maar hij zei: 'Niets daarvan, vader Abraham, maar indien iemand uit de doden naar hen toekomt, zullen zij zich bekeren.'

³¹ Maar hij zei tegen hem: 'Als ze niet luisteren naar Mozes en de Profeten, zullen ze zich zeker niet laten overtuigen als iemand uit de doden opstaat.'

Het kritisch apparaat van de NA²⁷ geeft een aantal variante lezingen. Van die lezingen zijn er een beperkt aantal waarbij de NA²⁷ zowel de positieve als de negatieve getuigen noemt². Deze zijn, behoudens één opvallende toevoeging, verwoord in de voetnoot³.

Die ene opvallende variante lezing betreft vers 21. Dit vers kent volgens onder andere de Meerderheidstekst de woorden των ψιχίων (de kruimels).

² Voor uitleg van het systeem van positieve en negatieve getuigen, zie Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece 27^e druk*. Pagina 8* voor uitleg in het Duits, pagina 50* in het Engels. Positieve getuigen pleiten voor de tekst zoals in de NA²⁷ staat opgenomen, negatieve getuigen geven een variante lezing, die is opgenomen in het kritisch apparaat van de NA²⁷.

³ (20) ἦν (was) en ὅς (relatief vnw; die) ontbreken in NA²⁷. Het ontbreken / toevoegen van deze woorden heeft voor een Nederlandse vertaling dit effect: 'er was verder een arme ..., die lag ...' (22) Wordvariant voor ἐπέλειχον (likten) ἀπέλειχον -> ... en likten zijn zweren af πέλειχον -> en likten hem rondom (geheel) af. (26) Wordvariant voor ἐν (in/bij) Variante lezing wordt: 'en vanwege al deze dingen', ὄφ: 'daarbij/bovendien'. Toevoeging van οἱ (zij) Variante lezing wordt: ... , noch zij van daar naar ons zullen oversteken. (27) Andere woordvolgorde voor σε οὐδ', namelijk οὐδ' σε. Variante lezing: Ik vraag u dan...(29) Het woord αὐτῷ ontbreekt. Variante lezing: Maar Abraham zei tegen hem...

De variante lezing van dit vers luidt dan als volgt: *en verlangend zich te voeden met de kruimels die van de tafel van de rijke afvielen, maar wel kwamen de honden en likten zijn zweren.*

De combinatie van honden, een tafel en kruimels wijst naar het verhaal van de Syro-Fenicische vrouw in Markus 7 en de parallelle geschiedenis in Mattheüs 15 over de Kananese vrouw. Lukas schrijft zelf niet over deze geschiedenis en waarschijnlijk is de *των ψυχίων* een harmonisatie vanuit de andere evangeliën. De betekenis van het woord kruimels in deze gelijkenis komt niet overeen met de broodkruimels zoals wij deze nu kennen. De kruimels die in de variante lezing genoemd worden, waren grotere stukken brood die door de tafelgasten gebruikt werden als servetten om hun vette handen mee af te vegen⁴. Lazarus verlangde dus naar het afval dat onder de tafel werd gegooid.

Narratieve analyse

De narratieve analyse die in deze paragraaf staat weergegeven, is verricht vanuit een drietal aspecten, namelijk: de afbakening en compositie, het handelingsverloop, en de personages.

Afbakening en compositie

‘Er was een zeker rijk man’. Deze woorden in Lukas 16:19 vormen het begin van een vijfde en laatste gelijkenis van een serie die Jezus uitspreekt, terwijl hij op weg is naar Jeruzalem (Lukas 9:51, 13:22 en 17:11). Op deze reis ontmoet Jezus verschillende mensen. Volgens hoofdstuk 14 eet Jezus bij een leider van de Farizeeërs, en nadat hij daar is weggegaan komen er in hoofdstuk 15 tollenaars en zondaren naar Jezus toe om naar hem te horen. Dit 15^e hoofdstuk vormt het begin van de vijf gelijkenissen, die eindigen met enkele woorden die Jezus tegen zijn discipelen spreekt in hoofdstuk 17. Schematisch leidt dit tot de volgende compositie:

Lukas 15: 1-2	Lukas beschrijft dat tollenaars en zondaren komen en geeft weer dat de Farizeeërs hierover mopperen (<i>διαγογγύζω</i>).
Lukas 15: 3-32	Drie gelijkenissen die Jezus specifiek spreekt tegen hen: Lukas 15:3-7 De gelijkenis van het verloren schaap. Lukas 15:8-10 De gelijkenis van de verloren penning. Lukas 15:11-32 De gelijkenis van de vader met zijn twee zonen.
Lukas 16:1-13	De gelijkenis van de rentmeester die Jezus vertelt tegen zijn discipelen.
Lukas 16:14-18	Jezus doet een aantal uitspraken tegen de Farizeeërs over de wet.
Lukas 16:19-31	Jezus spreekt tot de Farizeeërs de gelijkenis van Lazarus en de rijke man.
Lukas 17:1-10	Jezus spreekt tot zijn discipelen over struikelblokken, vergeving, hun geloof en de verhouding tussen een heer en zijn knecht.

Vanaf Lukas 17:11 vervolgt Jezus zijn weg naar Jeruzalem door Samaria en Galilea.

De gelijkenis van Lazarus in Lukas 16:19-31 sluit dus de reeks van 5 gelijkenissen, en volgt op het weerwoord van Jezus op de beschimpingen van de Farizeeërs (Lukas 16:14). Specifiek aan hen vertelt Jezus deze gelijkenis, waarna hij in hoofdstuk 17:1 weer spreekt tegen de discipelen. Dit leidt ertoe dat de gelijkenis van Lazarus een afgebakende perikoop is⁵, waarin de volgende compositie is te onderscheiden⁶:

⁴ R. Zimmermann e.a., *Kompendium der Gleichnisse Jesu*, 652.

⁵ Voor deze afbakening van de perikoop pleiten ook de commentaren van Fitzmeyer (1981-1985), Welzen (1986), Zimmermann (2007), Snodgrass (2008) en Van Bruggen (2011). Marshall (1978) volgt Bultmann en stelt dat Lukas redactie heeft gepleegd en een tweede verhaal, een Egyptisch verhaal of een andere bestaande Joodse legende, heeft geïntegreerd in de gelijkenis. Dit betreffen de verzen 27-31. Zie pagina 673 – 674. Door deze laatste vijf verzen los te zien van de rest van de gelijkenis, wordt de dialoog tussen Abraham en de rijke man onderbroken. Juist het laatste deel van de gelijkenis vormt het antwoord op de oppositionele semantiek in deze gelijkenis. Zie hiervoor het vervolg van de narratieve analyse.

Schottroff (2006) betoogt dat de perikoop reeds eerder start, en loopt van vers 14-31. Als argumentatie geeft zij aan dat het in de verzen 14-18 ook gaat over de Wet en de Profeten, net zoals in de verzen 29 en 31. Daarnaast concludeert zij op basis van de geldzuchtigheid van de Farizeeërs (vers 14) dat deze verzen één perikoop vormen met de verzen 19-31.

- Lukas 16: 19-21 Beschrijving van de personages en hun achtergronden.
- Lukas 16: 22-23 Lazarus en de rijke man sterven. Lazarus wordt gebracht in de schoot van Abraham, de rijke man wordt begraven en slaat zijn ogen op in Hades.
- Lukas 16: 24-31 Gesprek tussen Abraham en de rijke man. Dit gesprek is onderverdeeld in twee delen:
 Vers 24-26: De rijke man vraagt hulp voor zichzelf en Abraham wijst op het leven van de rijke man.
 Vers 27-31: De rijke man vraagt hulp voor zijn broers en Abraham wijst op Mozes en de Profeten.

De eerste sequentie biedt de achtergronden die nodig zijn om de gelijkenis te kunnen begrijpen. Lukas gebruikt in deze verzen steeds een imperfectum. Hierdoor geeft hij aan dat de beschreven situatie zich gedurende langere tijd frequent voordeed. Vanaf vers 22 start een nieuwe sequentie en overheersen werkwoordsvormen die een actie aanduiden. Lukas gebruikt hier veel aoristi. Een tweede reden waarom met vers 22 een nieuwe sequentie begint, ligt in het gebruik van de woorden ἐγένετο δὲ waarmee dit vers begint. Deze woorden geven aan dat er een nieuwe situatie optreedt in het verhaal: Het gebeurde⁷.

Lukas is de enige schrijver in het Nieuwe Testament die deze woordcombinatie gebruikt⁸ en hij duidt daar steeds een nieuwe gebeurtenis mee aan. Voorbeelden hiervan zijn de geboorte aankondiging van Johannes de Doper (Lukas 1:8), de start van de geboortegeschiedenis van Jezus (Lukas 2:1), de aanduiding van de geboorte van Jezus (Lukas 2:6) en de doop van Jezus (Lukas 3:21).

Als laatste reden waarom hier een nieuwe sequentie begint, is vanwege de introductie van een nieuw personage, namelijk Abraham. In vers 22 wordt Lazarus in zijn schoot gedragen.

Nadat Lukas de acties in de tweede sequentie beschreven heeft, is de situatie geschetst en volgt het gesprek tussen de rijke man en Abraham. In dit gesprek stelt de rijke man de vragen en geeft Abraham antwoord. Steeds spreekt de rijke man Abraham aan als vader (πάτερ). Dit gesprek is de derde sequentie van de gelijkenis en bestaat uit twee delen. In de verzen 24-26 richt het gesprek zich op de positie van de rijke man zelf, zowel in zijn leven als na zijn sterven en in de verzen 27-31 vraagt de rijke man of zijn broers geholpen kunnen worden. In beide gevallen gebeurt niet hetgeen de rijke man vraagt. Het handelingsverloop van dit gesprek zal in de volgende paragraaf nader bekeken worden.

Tekststructuur

De eerste twee sequenties vormen samen een chiasme:

- A Beschrijving van het leven van de rijke man (vers 19)
- B Beschrijving van het leven van Lazarus (vers 20-21)
- B' De dood van Lazarus en zijn nieuwe plaats (22a)
- A' De dood van de rijke man en zijn nieuwe plaats (22b)

De gelijkenis van Lazarus heeft een nauw verband met de vier voorgaande verzen, maar omdat Jezus in vers 19 start met dezelfde woorden als in vers 1, zijn de verzen 19-31 onderdeel van één gelijkenis, die wel tegen de Farizeeërs gesproken wordt, maar wel een afgebakende perikoop is. Zie ook Snodgrass, pagina 426 over de perikoop in de verzen 19-31: 'This is without question a parable'.

⁶ Voor deze compositie pleiten ook Welzen (1986) en Snodgrass (2008). 'Recent literary analyses divide the parable into *three* parts, not two: vv. 19-21, vv. 22-23, and vv. 24-31. The parable provides two snapshots (before and after) and a dialogue. This approach preserves the unity of the dialogue, a unity which is evidenced by the parallels between v. 24 and v. 27.' Snodgrass, 428.

⁷ Zie ook in J.A. Fitzmyer, *The gospel according to Luke*, 118-120.

⁸ Deze frase komen we in het Nieuwe Testament alleen tegen bij Lukas. In het evangelie 17 keer, in Handelingen 18 keer. In de overige boeken van het Nieuwe Testament komt deze frase niet voor. Zie de bijlage voor de vindplaatsen van deze frase.

Lukas gebruikt 35 keer de frase και ἐγένετο (29 keer in het evangelie, 6 keer in Handelingen). Deze frase komt bij Mattheüs (7 keer) en Markus (6 keer) wel voor.

Dit chiasme vinden we tijdens het gesprek van de rijke man met Abraham nogmaals terug:

- A Abraham beschrijft het leven voor de dood van de rijke man (vers 25a)
- B Abraham beschrijft het leven voor de dood van Lazarus (25b)
- B' Abraham beschrijft het leven na de dood van Lazarus (25c)
- A' Abraham beschrijft het leven na de dood van de rijke man (25d)

Handelingsverloop

De gelijkenis speelt zich af op vier verschillende plaatsen en twee verschillende tijden. Over de exacte tijden geeft Lukas weinig informatie. De lezer komt niet te weten hoe lang Lazarus voor de poort van de rijke man heeft gelegen en wanneer Lazarus en de rijke man stierven. Omdat in de gelijkenis kort achter elkaar wordt vermeld dat beide mannen sterven, lijkt het erop dat hun dood kort na elkaar heeft plaatsgevonden. Lukas laat zich hier niet over uit. Omdat tijdsduur geen belangrijk gegeven is, wordt de focus gelegd op het moment dat wel specifiek benoemd wordt, namelijk het sterven van zowel Lazarus en de rijke man. In dit beslissende moment worden de rollen tussen arm en rijk omgedraaid.

Over de ruimtelijke verplaatsingen lezen we meer in de gelijkenis. De rijke man heeft een woning met een deur. Binnen de beschutting van zijn huis leeft de rijke man en hij vermaakt zich in uitzonderlijke luxe. Dit in tegenstelling tot Lazarus die op enkele meters van de rijke man voor zijn deur ligt. Lazarus verlangt naar hetgeen van de tafel van de rijke man afvalt. Lukas geeft niet aan of Lazarus iets krijgt van de rijke. Wel schrijft Lukas dat de honden kwamen om zijn zweren af te likken. Lazarus was dus niet alleen een bedelaar, hij had tevens zweren. Dit zou er op kunnen wijzen dat Lazarus een melaatse was, maar dit wordt tegengesproken door het feit dat een melaatse in afzondering moest leven (Leviticus 13) en dus niet voor de poort van de rijke man kon liggen⁹.

In vers 22 verandert de situatie van Lazarus en de rijke man drastisch. Beiden sterven en komen op een andere plaats terecht. Lazarus wordt door de engelen gedragen in de schoot van Abraham – een ereplaats aan de tafel¹⁰ –, de rijke man wordt begraven en komt terecht in de onderwereld, in Hades. Hoewel beide plaatsen worden gescheiden door een onoverbrugbare kloof, kunnen Abraham en de rijke man elkaar wel zien en met elkaar spreken. De rijke man spreekt Abraham steeds aan als vader, waar Abraham de rijke man slechts één keer als kind (τέκνον) aanspreekt. Evenals in het eerste deel van de gelijkenis heeft Lazarus geen actieve rol. De rijke man vraagt aan Abraham of hij Lazarus het topje van zijn vinger in water wil laten dopen, zodat de tong van de rijke man verkoeld kan worden. Waar in het eerste deel van de gelijkenis de honden kwamen om Lazarus' lichaam af te likken, daar wil de rijke man nu – door de vinger van Lazarus af te likken – hetzelfde doen.

Abraham kan niet op het verzoek van de rijke man ingaan, omdat er een onoverbrugbare kloof is. Het is niet mogelijk om van de ene kant naar de andere kant over te steken. De rijke man geeft het echter nog niet op. Als hij niet geholpen kan worden, kunnen mogelijk zijn vijf broers nog behoed worden voor het oord waar de rijke zich in bevindt. De rijke man vraagt Abraham of hij Lazarus naar hen toe wil sturen. Opnieuw weigert Abraham. Deze keer niet omdat het niet kan, maar omdat het niet nodig is. De vijf broers hebben de beschikking over Mozes en de Profeten, ze moeten naar hen luisteren. Doordat ze Mozes en de Profeten hebben, hebben ze genoeg om niet in het oord te komen waar de rijke man zich bevindt. Met dit antwoord van Abraham is de rijke man het niet eens. 'Niets daarvan', zegt hij tegen Abraham, 'alleen als er iemand uit de dood naar hen toekomt, dan zullen zij zich

⁹ Voor deze conclusie pleit ook Fitzmyer in J.A. Fitzmyer, *The gospel according to Luke*, 1131.

¹⁰ R. Zimmermann e.a., *Kompendium der Gleichnisse Jesu*, 654

Zimmermann geeft aan dat de schoot een ereplaats was voor de gasten aan de tafel. Mattheus 8:11 beschrijft de verwachting van de Joden om bij Abraham, Izak en Jakob aan tafel te gaan in het hemels koninkrijk. Daarnaast lezen we in Johannes 13:23 dat de discipel die Jezus liefhad bij Jezus lag in zijn schoot.

bekeren.' Abraham laat zich echter niet overhalen en stelt dat de broers zich niet zullen laten overtuigen door een boodschapper uit het dodenrijk als ze niet luisteren naar Mozes en de Profeten.

Met dit laatste antwoord van Abraham eindigt de gelijkenis vrij abrupt. Of de broers van de rijke man zich zullen bekeren wordt niet duidelijk gemaakt. De betekenis van dit abrupte einde zal in hoofdstuk 3 verder aan de orde komen.

Hoofdpersonages

De gelijkenis telt een viertal 'personages', namelijk de rijke man, Lazarus, de engelen en Abraham. Deze personages komen in deze paragraaf achtereenvolgens aan de orde.

De rijke man

De rijke man leeft in uitzonderlijke luxe en gaat gekleed in koninklijke kleding. Hoe hij rijk geworden is, wordt niet verteld. Mogelijk doelt Jezus in deze gelijkenis op dezelfde man die we tegenkomen in de eerste gelijkenis in Lukas 16, omdat beide gelijkenissen met dezelfde woorden beginnen, namelijk: Ἄνθρωπος [δέ] τις, er was een zeker man.¹¹

Hoewel zijn naam in de gelijkenis onbekend blijft, is het aannemelijk dat deze man zelf een Jood was, een afstammeling van Abraham of dat deze rijke man bekend was met het Jodendom. Tot drie keer toe spreekt de rijke man Abraham aan als vader (πάτερ) en Abraham spreekt hem één keer aan als kind (τέκνον). Ondanks het feit dat hij mogelijk een afstammeling van Abraham was, betekent het niet dat hij op grond daarvan ook in de schoot van Abraham komt. Deze twee woorden – vader en kind – komen we eerder tegen in Lukas 3:8, waar Johannes de Doper oproept tot bekering en waarin hij stelt dat God uit stenen kinderen van Abraham kan verwekken. De thematiek van bekering vormt dan ook een belangrijk thema in deze gelijkenis. De rijke man heeft zich niet bekeerd en het is de vraag of zijn broers dat wel zullen doen.

In het gesprek met Abraham blijkt dat de rijke man wordt gekweld omdat hij het in het leven goed heeft gehad¹². Dit vormt de aanklacht tegen hem en de reden waarom hij nu in de onderwereld is. We lezen niet dat de rijke man Lazarus had moeten helpen, maar we weten wel dat hij wist van het bestaan van Lazarus. Als de rijke man spreekt tegen Abraham, dan blijkt dat hij wist wie Lazarus was. Hij kende zelfs zijn naam. Uiteindelijk komt de rijke man in de onderwereld omdat hij het tijdens zijn leven goed heeft gehad en wordt ons – doordat hij Lazarus zijn naam kende – impliciet duidelijk dat hij Lazarus niet hielp.

Wie Jezus precies op het oog had toen hij de rijke man beschreef, is onbekend. Zoals eerder genoemd kan de kleding wijzen op een priester (Exodus 28), maar ook op iemand van koninklijke komaf (Spreuken 31:22). In dat laatste geval zou Jezus deze man geschetst kunnen hebben met Herodes Antipas¹³ in gedachten. In Lukas 13:31-33 laat Jezus zich fel uit over deze Herodes Antipas door hem een vos te noemen. Het aantal van vijf broers die de rijke man in de gelijkenis heeft, komt overeen met de vijf broers die deze Herodes Antipas had. Deze feiten vormen echter geen sluitend bewijs over wie de rijke man precies was¹⁴.

¹¹ J. van Bruggen, *Lukas*, 307.

¹² Reinstorf voegt hieraan toe dat de betekenis van het woord rijk niet alleen inhield dat iemand veel geld had, maar zijn geld ook gierig was. To be labelled "rich" was, therefore, not in the first place an economic statement, but rather a moral one, where once social status is not only guarded, but also exploited in a way to take what rightfully belongs to someone else. "Rich" was synonymous to being "greedy" or being a "money lover". Zie voor het gebruik van de term 'rijke': D.H. Reinstorf, *The rich, the poor, and the law*. Pagina 331 e.v.

¹³ C.A. Evans, *Jesus' Rhetoric of criticism: The parables against his friends and Critics*, 278.

¹⁴ J.A. Darr maakt in zijn boek *Herod the Fox* (1998), waarin hij alle directe en indirecte verwijzingen in de evangeliën weergeeft, geen melding over de gelijkenis van Lazarus in relatie met Herodus Antipas.

Lazarus

Voor de poort van de rijke man lag een man, een bedelaar¹⁵, door zweren bedekt, belaagd door honden die kwamen om zijn zweren af te likken. Jezus heeft deze man een naam gegeven, een uniek feit voor een gelijkenis. Geen enkele andere gelijkenis in de evangeliën heeft een hoofdpersoon met een naam. Er zijn verschillende redenen aan te dragen waarom juist deze gelijkenis een uitzondering is en de hoofdpersoon een naam heeft.

Een aantal commentatoren (o.a. Zimmermann¹⁶ en Snodgrass¹⁷) leggen de nadruk op de betekenis van de naam Lazarus die – vanuit de Hebreeuwse grondtekst – etymologisch afkomstig is van Eleazar, God helpt. Zimmermann beschouwt Lazarus als personificatie van een groep armen die alleen nog door God geholpen kunnen worden. Hoewel dit in het verloop van de gelijkenis ook blijkt, is het de vraag of dit een afdoende verklaring is. Als God de enige is die kan helpen, waarom wordt de rijke man er dan op aangesproken, of sterker nog, op afgerekend dat hij Lazarus niet hielp?

Een tweede verklaring, onder andere door Van Bruggen¹⁸ samengevat en opgeschreven, legt de relatie met de opwekking van Lazarus volgens Johannes 11. Daar werd Lazarus opgewekt uit de dood, maar dat leverde geen geloof op. Sterker nog, direct aansluitend aan het verhaal in Johannes 11 zijn het de Farizeeërs die besluiten om Jezus te laten doden (Joh 11:47-55).

Een derde verklaring wordt gegeven door onder andere Lehtipuu¹⁹. Zij stelt dat aan Lazarus een naam is gegeven omdat hij door de rijke aangesproken moet worden. De rijke kon na de dood Lazarus niet meer aanspreken als 'de arme man', want dat was de rijke inmiddels zelf geworden en de arme Lazarus was rijk bij Abraham. Verder stelt zij dat door het naamgebruik Lazarus meer sympathie krijgt bij de hoorders en dat de rijke man meer tot een algemeen karakter wordt, die geen naam nodig heeft²⁰. Lehtipuu hecht veel minder waarde aan de betekenis van de naam. 'So, if the etymology of the name was important, it would have been explained explicitly (as Luke does elsewhere, e.g. in Acts 4.36; 13.8)²¹.'

De geringe waarde van de specifieke naam Lazarus wordt tenslotte ook door Baukham onderschreven. Hij²² bekijkt het naamgebruik juist van een andere kant. Volgens hem was de naam Eleazar – na Simon en Joseph – de derde meest voorkomende naam, en daarmee voor Jezus dus een voor de hand liggende naam. Als de gelijkenis in 2009 zou zijn opgetekend, dan had de arme man waarschijnlijk Lukas geheten²³ in plaats van Lazarus (Eleazar).

Een nadere bestudering van de gelijkenis leert dat, ondanks het feit dat de hoofdpersoon een naam heeft gekregen, hij toch een volkomen passieve hoofdpersoon is. Lazarus lag (εβέβλητο – perfectum passief) voor de poort van de rijke man, hij was niet in staat om de honden van zijn gehavende lijf af te houden en na zijn dood werd hij door engelen gedragen (ἀπενεχθηῖναι – aorist passief) in de

¹⁵ Het Griekse πτωχός (dat met 'arme man' vertaald is) dat Lukas gebruikt, heeft de betekenis van iemand die arm is en moet bedelen voor zijn levensonderhoud. Dit in tegenstelling tot πένης, dat de betekenis heeft van iemand die arm is, maar wel werkt voor zijn levensonderhoud. Zie ook: J.H. Neyrey and E.C. Stewart, *The social world of the New Testament*, 87.

¹⁶ R. Zimmermann e.a., *Kompendium der Gleichnisse Jesu*, 651-52.

¹⁷ K. R. Snodgrass, *Stories with intent*, 429.

¹⁸ J. van Bruggen, *Lukas*, 310.

¹⁹ O. Lehtipuu, *Characterization and Persuasion*, 90.

²⁰ In één handschrift, namelijk Papyrus 75 heeft de rijke man de naam Νευης gekregen. Over de betekenis van deze naam verschillen diverse uitleggers van naam. Een mogelijk betekenis zou een relatie kunnen hebben met Ninevé, maar ook de vertaling 'niemand' is een optie.

²¹ O. Lehtipuu, *Characterization and Persuasion*, 90.

²² R. Baukham, *Jesus and the Eyewitnesses*, 70-71.

²³ De naam Lukas was in 2009 de 3de meest gebruikte naam.

<http://www.svb.nl/Images/Top%202020%20jongens-meisjesnamen-2008-2010.pdf> (Bezocht 1 maart 2012).

schoot van Abraham. Ook aan het gesprek tussen de rijke man en Abraham doet Lazarus niet mee. Er wordt letterlijk over hem gesproken. Ondanks deze passiviteit vertolkt Lazarus toch de hoofdrol in deze gelijkenis. Door de rol van Lazarus krijgt de beschrijving van de rijke man een veel sterkere betekenis. De rijkdom van de man wordt alleen maar groter door de vergelijking met de armoede van Lazarus. Dat is de hoofdrol die Lazarus speelt. In de volgende paragraaf en in hoofdstuk 3 wordt hier nader op ingegaan.

De engelen

De engelen zorgen ervoor dat het lichaam van Lazarus wordt gedragen en ze brengen²⁴ hem in de schoot van Abraham. Engelen zijn in het Lukasevangelie met name boodschappers namens God. Zij kondigen zowel de geboorte van Johannes de Doper als van Jezus aan en de engelen zijn de eerste verkondigers van het evangelie (Lukas 2:10). Lazarus wordt door de engelen gedragen, terwijl de rijke man sterft en wordt begraven. Zelfs na de dood van Lazarus zijn er blijkbaar geen mensen die zorg voor hem hebben en zijn het de boodschappers van God die zorg dragen voor zijn lichaam. Het geschetste beeld van de engelen past zowel in de Griekse traditie (als dragers van de zielen) als in de Joodse context (als boodschappers en vereerders van God)²⁵.

Abraham

Nadat Lazarus is gestorven brengen de engelen hem in de schoot van Abraham, de oudste aartsvader van het volk Israël. Hij neemt Lazarus op en voert voor hem het woord. Abraham kent de situatie van Lazarus en de rijke man en legt aan de rijke man uit waarom Lazarus in zijn schoot is en waarom de rijke man in Hades is. De rijke man weet dat degene tot wie hij spreekt Abraham is, en hij spreekt hem dan ook tot drie maal toe met zijn naam aan. Op de verzoeken van de rijke man gaat Abraham niet in. Op de eerste vraag antwoordt Abraham dat hij Lazarus niet kan sturen, terwijl hij op de andere twee vragen wijst op Mozes en de Profeten.

Wat Abraham met dit antwoord bedoelde, vormt het centrale thema in het volgende hoofdstuk, waarin we een cirkel zetten om de slotwoorden van de gelijkenis en op zoek gaan naar de betekenis van de frase Mozes en de Profeten specifiek in deze laatste verzen, maar ook vanuit het geheel van het evangelie van Lukas en Handelingen. In deze analyse zal blijken dat het antwoord van Abraham aan de rijke man over Mozes en de Profeten grote overeenkomsten heeft met de boodschap die Lukas, zowel in zijn evangelie als in Handelingen, aan zijn lezers geeft. Tevens zal in het volgende hoofdstuk blijken dat Mozes en de Profeten het fundament vormen van het ethisch leven en het kader om het leven, sterven en de opstanding van Jezus te kunnen begrijpen. Het antwoord dat Abraham geeft, vormt zo een belangrijk onderdeel van de boodschap die Lukas zelf zijn lezers mee wil geven. Voordat we hierop ingaan, volgt nog een paragraaf over de betekenis van de semantische opposities die in de gelijkenis aanwezig zijn.

Semantische opposities

De gelijkenis kent een aantal woorden die een tegengestelde²⁶ betekenis hebben. Arm en rijk, dood en leven, overvloed en tekort, een onoverbrugbare kloof en een poort, vader en kind, de ene kant van de kloof en de andere kant van de kloof. Ondanks het feit dat de rijke man in het dodenrijk zijn

²⁴ Volgens Van der Horst kan ἀποθνήσκω ook vertaald worden met: brengen waar iemand hoort, of brengen op een welverdiende plaats. P.W. van der Horst, 'Abraham's Bosom, the Place Where he Belonged: A Short Note on ἀπενεχθήναι in Luke 16.22', 142.

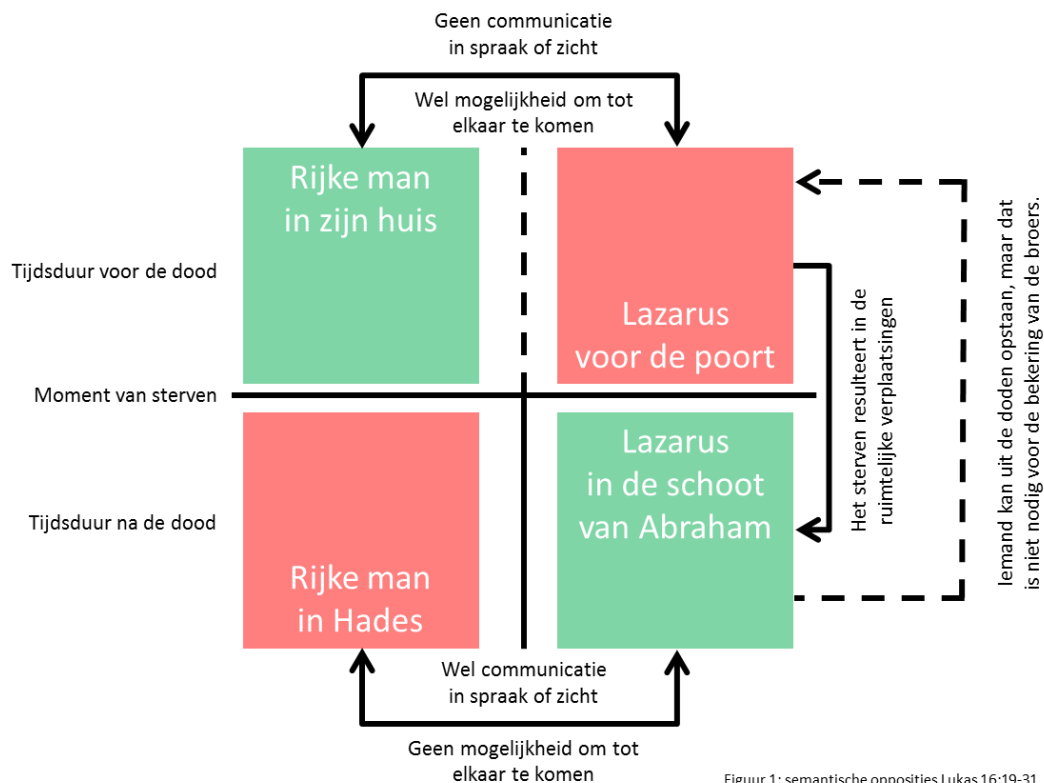
²⁵ R. Zimmermann e.a., *Kompendium der Gleichnisse Jesu*, 653.

²⁶ E. van Eck wijst op een overeenkomst in de gelijkenis. In alle tegenstellingen is er een overeenkomst aan te wijzen. De rijke man heeft tijdens zijn leven de mogelijkheid om de arme man te helpen, maar doet dit niet. Na de dood wil Abraham de rijke man niet helpen. '[T]hose who have the ability to help, do not help' in E. van Eck, *When patrons are not patrons*, 6.

Hoewel het zeker een overeenkomst is, is de vraag of Abraham in staat was om te helpen. Van Eck noemt niet de grote – en onoverbrugbare – kloof die er is tussen Abraham en de rijke man. Wel biedt de gelijkenis ruimte voor de interpretatie dat Abraham kan zorgen voor een boodschap(per) naar de vijf broers van de overleden rijke man.

ogen opslaat, kunnen we daaruit overigens niet concluderen dat Abraham en Lazarus in ruimtelijke zin boven hem zijn, en hij dus naar hen opkijkt²⁷. Hoewel er in ruimtelijke zin geen zekerheid is over fysiek ‘boven’ en ‘beneden’ kunnen we wel stellen dat in de maatschappij de rijke man zich wel op een hogere plaats bevindt dan Lazarus.

Het scharnierpunt²⁸ in de gelijkenis is het moment van sterven van zowel de rijke man als Lazarus. Na deze gebeurtenis verandert de ruimtelijkheid in de gelijkenis drastisch. Beiden mannen komen in een andere ruimte, waarin voor hen alles zal veranderen. Deze verandering is in figuur 1 schematisch weergegeven.

Figuur 1: semantische opposities Lukas 16:19-31

In de tijdsduur voor het sterven bevinden zowel Lazarus als de rijke man zich vlak bij elkaar. Er vindt geen communicatie plaats, maar het is wel mogelijk om door de poort tot elkaar te komen. De rijke man bevindt zich economisch en sociaal gezien hoger dan Lazarus. Hoe lang deze situatie zich heeft voorgedaan wordt niet beschreven. Het bleek al dat de tijdsduur geen belangrijk gegeven is. Daardoor krijgt het enige specifieke moment dat wel beschreven wordt extra aandacht, namelijk het sterven. Dit verandert alles. De rijke man wordt van zijn eer beroofd en sociaal verlaagd²⁹ en komt in de onderwereld, waar hij veel pijn heeft. Lazarus krijgt een ereplaats bij Abraham. Dit zijn de enige

²⁷ Het Griekse werkwoord ἐπαίρω komt 6 keer voor in Lukas (6:20, 11:27, 16:23, 18:13, 21:28 en 24:50). In Handelingen komt het 5 keer voor (1:9, 2:14, 14:11, 22:22, 27:40). Een groot aantal keer heeft het werkwoord de betekenis van het luider spreken. Daarnaast heeft dit werkwoord de betekenis van het omhoog heffen van iets. Het werkwoord heeft 2 keer in Lukas een relatie met het kijken. In Lukas 18:13 wordt dit gebruikt bij de tollenaar die zijn ogen niet naar de hemel wil richten, in Lukas 6:20 slaat Jezus zijn ogen op naar zijn discipelen terwijl hij op een vlakke plaats staat (Lukas 6:17). Op basis van dit gebruik bij Lukas kunnen we geen conclusie trekken of de rijke man omhoog kijkt, of dat hij zijn ogen opslaat en recht naar voren kijkt.

²⁸ Lukas maakt hier gebruik van het retorisch begrip prosopopoeia, waarin een verzonnen personage op een beslissend moment van zijn leven sprekend wordt ingevoegd. Zie hiervoor D.F. Watson and A.J. Hauser, *Rhetorical Criticism of the Bible, a comprehensive bibliography with notes on history and method*, 116.

²⁹ Het verliezen van familie werd in de sociale context van de eerste eeuw gezien als een verlies van eer. De eer van een persoon werd mede bepaald door de afkomst van iemand. 'The rules for encomia (rhetoric designed to praise a person, place or thing) in the progymnasmata mandate that when praising or honoring someone, writers begin their praise with mention of the ancestors and family of the honoree, and so the importance of genealogy belongs here. The claim that "honor resides in the blood" is illustrated widely in "biographies" as well as speeches. Zie: J.H. Neyrey and E.C. Stewart, *The social world of the New Testament*, 90-91. Het feit dat de rijke man geen naam heeft, toont aan dat hij in de gelijkenis niet geëerd wordt. Dit in tegenstelling tot de Lazarus, die hierdoor wel de eer krijgt.

ruimtelijke verplaatsingen in de gelijkenis. Voor het sterven kon de rijke man nog bij Lazarus komen, na zijn dood is het – vanwege een onoverbrugbare kloof – definitief niet meer mogelijk om naar Lazarus toe te gaan. Deze onomkeerbaarheid van het lot van de rijke vormt een grote spanning die in de gelijkenis zit opgesloten. Hierdoor wordt er ook een sterke nadruk gelegd op de manier waarop dit lot toch afgewend kan worden. Niet door de terugkeer van iemand uit de dood naar het leven, maar Mozes en de Profeten vormden tijdens zijn leven de sleutel, die toegang gaf om na het sterven aan de andere kant van de onoverbrugbare kloof te komen.

Concluderend

Uit de narratieve analyse blijkt dat de gelijkenis van Lazarus een onderdeel is van een vijftal gelijkenissen die Jezus kort na elkaar vertelt, waarin de gelijkenis van Lazarus de laatste is. De gelijkenis is een duidelijk afgebakende perikoop, bestaande uit 13 verzen. In deze perikoop zien we tot twee keer toe een chiasme, zowel in de beschrijving van Lazarus en de rijke man als in het gesprek dat de rijke man heeft met Abraham. Lukas gebruikt veel woorden die qua semantiek een sterke polariteit hebben. Voorbeelden hiervan zijn onder andere rijk en arm, honger en verzadiging, goed en slecht. Ruimtelijkheid is een belangrijk thema in de gelijkenis, tijdsduur niet. Toch komt er een moment dat er een verplaatsing in de ruimtelijkheid komt en hierna is een ruimtelijke verplaatsing niet meer mogelijk. Na dit moment in de tijd is de plaats definitief. De rijke man die op aarde leefde in overvloed, komt op een plaats waar hij pijn heeft. Lazarus, die in zijn leven de pijn kende, komt op een plaats waar hij het goed heeft. Na de dood is het oordeel onomkeerbaar. Er is echter een tijdsduur waarin dit oordeel nog te veranderen is, namelijk door tijdens het leven te luisteren naar Mozes en de Profeten. Wat de betekenis van dit luisteren is, staat centraal in het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 2 – De literaire betekenis van Mozes en de Profeten

Nadat we in het vorige hoofdstuk door het uitvoeren van een narratieve analyse een beeld hebben gekregen van de inhoud van de gelijkenis, staat in dit hoofdstuk de frase Mozes en de Profeten centraal. In de eerste paragraaf zetten we een cirkel om de slotverzen van Lukas 16 en analyseren we de betekenis van deze frase door middel van een literaire analyse vanuit de gebruikte werkwoorden. Welke betekenis hebben deze Griekse werkwoorden in het Nederlands en heeft Lukas door juist deze werkwoorden te gebruiken iets specifiek willen benadrukken?

De tweede paragraaf analyseert de frase Mozes en de Profeten door middel van een concordante lezing in zowel het evangelie van Lukas als Handelingen.

Mozes en de Profeten in Lukas 16:29-31

Allereerst wordt specifiek gekeken naar het gebruik van de frase Wet en Profeten door Lukas in de slotverzen van hoofdstuk 16. Hij plaatst deze frase in de context van een drietal Griekse werkwoorden:

- ἀκούω
- μετανοέω
- πείθω

In de vertaling zoals opgenomen in hoofdstuk 1, zijn deze woorden vertaald met respectievelijk luisteren, bekeren en laten overtuigen. Mozes en de Profeten hebben dus de betekenis dat je er naar moet luisteren, ze roepen (in combinatie met de vraag van de rijke conform vers 27 en 28 en het antwoord van Abraham in vers 29) op tot bekering en ze zijn voorwaardelijk om iemand te overtuigen.

Hoewel deze woorden correcte vertalingen zijn van de Griekse werkwoorden, zijn daar twee vragen bij te stellen. Ten eerste: zijn er andere correcte Nederlandse woorden mogelijk die als vertaling kunnen dienen? Ten tweede: bestaan er Griekse synoniemen die Lukas ook had kunnen gebruiken en wat kunnen we uit de betekenis van deze niet gebruikte synoniemen afleiden?

De betekenis van het Grieks in het Nederlandse taalveld

Het Griekse werkwoord ἀκούω is in het Nieuwe Testament een frequent gebruikt werkwoord. In Nederlandse vertalingen wordt dit werkwoord vaak vertaald met 'horen' (o.a. Lukas 9:9, 16:2). De woordenboeken³⁰ van Bauer en Liddell-Scott-Jones geven naast deze vertaling nog een aantal alternatieven³¹. Deze opties wijzen vooral in de richting van het aandachtig luisteren met als doel om de boodschap te begrijpen. Het horen is erop gespist om er iets van te leren. De vertaling met luisteren houdt tevens in dat de ontvanger er iets mee moet doen. Als een ouder een kind vermanend toespreekt met de oproep om nu eens te luisteren, dan verwacht die ouder ook dat het betreffende kind de boodschap niet alleen voor kennisgeving aanneemt, maar er ook daadwerkelijk iets mee doet³². Op die manier moet volgens Lukas naar Mozes en de Profeten worden geluisterd.

μετανοέω is een minder frequent gebruikt werkwoord. In de vertaling in hoofdstuk 1 is het vertaald met het woord 'beker'. Beker roept in het Nederlands een religieuze associatie op, bijvoorbeeld die van de bekering van de ene godsdienst naar een andere. Ook in het Grieks heeft dit woord een

³⁰ Bauer e.a., *A Greek-English Lexicon of the new Testament* en digitaal beschikbaar woordenboek van Liddell-Scott-Jones <http://www.tlg.uci.edu/ljs/#eid=1&context=ljs> (website bezocht 24 april 2012)

³¹ Bauer geeft de volgende vertalingen: 1 – to have or exercise the faculty of hearing, *hear*; 2 – to hear a legal case, *grant a hearing*; 3 – to receive news of information about something, *learn about*.

Liddell-Scott-Jones geeft de volgende vertalingen: 1 – hear; 2 – listen to, give ear to; 3 – passief gebruikt: hear oneself called, be called; 4 – understand, take in a certain sense.

³² 'As is only natural, the content of hearing is determined by the content of the message. In the New Testament this is always the offering of salvation and ethical demand in one.' G. Kittel, *Theological Dictionary of the New Testament*, 220.

religieuze betekenis. Johannes de Doper (Lukas 3:3 en 3:8) roept bijvoorbeeld op tot bekering (μετανοέω) om vergeving van zonden te krijgen.

Naast een specifiek religieuze betekenis, kunnen we μετανοέω ook vertalen met 'spijt' of 'wroeging'. In dat geval krijgt de verwijzing naar Mozes en de Profeten een ethisch aspect, namelijk dat iemand spijt moet krijgen van zijn manier van leven. Het Griekse woord μετανοέω kan dus gelezen worden vanuit twee aspecten: het religieuze aspect, maar ook vanuit het ethische aspect van spijt of wroeging.

Het derde woord dat Lukas in verband brengt met de frase Wet en Profeten is περίθω. Dit woord kent in het Nederlands een aantal verschillende vertalingen. In Lukas 11:22 bijvoorbeeld betekent περίθω vertrouwen en in Handelingen 12:20 past een vertaling 'zich inwinnen' of 'plezieren'. Het Griekse werkwoord zoals het in Lukas 16 gebruikt wordt, heeft – naast overtuigen – iets in zich van een appèl op iemand doen. Specifiek in de door Lukas gebruikte medium of passieve vorm is een vertaling met 'gehoorzamen' of 'volgen' een valide Nederlandse vertaling.

Griekse synoniemen

In deze paragraaf onderzoeken we welke synoniemen Lukas had kunnen gebruiken. De betekenis van het niet gebruikte synoniem werpt een licht op de betekenis van het werkwoord dat Lukas juist wel gebruikt heeft. In deze paragraaf wordt ingegaan op deze synoniemen, waarbij nadrukkelijk aandacht wordt gegeven aan die werkwoordsynoniemen die Lukas elders wel gebruikt in zijn evangelie en Handelingen.

Voor het werkwoord ἀκούω gebruikt Lukas een drietal synoniemen. In Lukas 1:13 en Handelingen 10:31 staat het woord εισακούω, dat in het Nederlands specifiek te maken heeft met gebedsverhooring. Dichterbij het werkwoord uit vers 29 staan de werkwoorden ἐπακροάομαι en ἐνωτίζομαι uit respectievelijk Handelingen 16:25 en Handelingen 2:14. Beide werkwoorden worden slechts één keer gebruikt door Lukas. In Handelingen 16 luisteren de medegevangenen aandachtig naar het zingen van Paulus en Silas in de gevangenis. In Handelingen 2:14 start Petrus zijn toespraak met de oproep aan zijn luisteraars om hetgeen hij zegt goed in de oren door te laten dringen. Het werkwoord heeft in zich dat iemand moet luisteren naar wat gezegd gaat worden. Het feit dat Lukas deze werkwoorden slechts één keer gebruikt en dat ἀκούω een zeer gangbaar werkwoord was (Lukas gebruikt het bijna 150 keer en in het geheel van het Nieuwe Testament komen we het bijna 400 keer tegen) is het niet mogelijk om vanuit deze analyse vergaande conclusies te trekken op specifieke betekenissen van ἀκούω in de slotverzen van Lukas 16.

Ondanks het feit dat ἀκούω een gangbaar werkwoord was, is de oproep om te horen theologisch gezien wel opvallend. In tegenstelling tot de Goddelijke openbaring, die volgens het Jodendom met name door het gehoor plaats vond, lag er in de Hellenistische wereld van de 1ste eeuw na Christus een grote nadruk op het bevatten van God door het zien en niet op basis van het gehoor³³. Het Jodendom geeft nog een extra betekenis aan het werkwoord ἀκούω. Het horen wijst in het Jodendom ook sterk op het leren van de traditie door het gehoor. Door het gehoor werd de traditie overgeleverd, waardoor horen ook gerelateerd wordt aan leren³⁴.

Een Grieks synoniem voor μετανοέω is het veel gebruikte στρέφω. Dit woord heeft een betekenis die wijst op het lichamelijk omdraaien. In het Lukas evangelie lezen we een aantal keren dat Jezus zich omdraaide naar een groep mensen en daarna tot hen sprak. Alleen in Mattheüs 18:3 en 27:3 heeft dit woord een minder lichamelijke betekenis en neigt het naar het Nederlandse woord voor

³³ G. Kittel, *Theological Dictionary of the New Testament*, 217.

³⁴ Ibid, 218.

bekeren. Bij Lukas heeft het woord στρέφω altijd een betekenis dat direct verband houdt met het draaien van het lichaam.

Een ander – en door Lukas frequent gebruikt – synoniem voor μετανοέω is ἐπιστρέφω. Hoewel dit woord ook een enkele keer een lichamenlijk omdraaien betekent (bijvoorbeeld in Lukas 2:39 waar Jozef en Maria terugkeren naar Nazareth), heeft dit woord – meer dan μετανοέω – een sterker religieuze betekenis. In Lukas 1:16 spreekt de Engel tegen Zacharias dat Johannes veel mensen in Israël zal bekeren tot de Here en in Lukas 22:32 waarschuwt Jezus Petrus over zijn geloof en roept hij Petrus op om zijn broeders te versterken, nadat hij tot inkeer is gekomen. Waar het synoniem στρέφω meer een lichamenlijke betekenis heeft, heeft ἐπιστρέφω een sterkere godsdienstige betekenis. Beide betekenissen geven daarmee ook kleur aan het gebruikte μετανοέω in Lukas 16. μετανοέω betekent zeker geen lichamenlijk omdraaien, maar Mozes en de Profeten roepen ook niet alleen op tot bekering naar een andere geloofsovertuiging. Lukas gebruikt een woord dat zowel een ethische als een godsdienstige betekenis kan hebben.

Als derde en laatste woord komt het met name in Handelingen frequent gebruikte πείθω aan de orde. Ook hiervoor kent Lukas een aantal Griekse synoniemen, die in de Nederlandse vertaling uiteenlopende betekenissen hebben. In Lukas 24:29 gebruikt hij παραβιάζομαι, een woord dat in het Nederlands de betekenis van aandringen heeft. Een ander synoniem voor dit woord – dat door Lukas niet wordt gebruikt – is προσβιάζω, wat de nadruk legt op ‘met kracht overtuigen’. Een derde en wel door Lukas gebruikt synoniem is προτρέπομαι. In Handelingen 18:27 heeft dit woord de betekenis van aanmoedigen. In hetzelfde hoofdstuk gebruikt Lukas in vers 13 het Griekse woord ἀναπείθω, dat etymologisch verwant is met het woord uit Lukas 16:31. Dit ἀναπείθω heeft anders dan het verwante πείθω de betekenis van het (met overtuiging) overhalen van iemand. Hoewel de woorden overtuigen en overhalen dicht bij elkaar liggen, zit er wel degelijk een verschil in betekenis. Bij overtuigen is iemand er ook zeker van dat hij of zij de juiste beslissing neemt. Het woord overhalen heeft meer in zich dat iemand nog niet geheel zeker is van het gelijk.

Concluderend

Mozes en de Profeten krijgen door deze drie werkwoorden een zekere betekenis. Ze moeten ten eerste niet alleen gehoord worden, maar het woord wijst er ook op dat de hoorder er van leert en er actie op onderneemt. De hoorder moet niet alleen actief luisteren naar Mozes en de Profeten, maar ook actief worden. In de tweede plaats roepen Mozes en de Profeten op tot een bekering van de mens naar God toe, maar ook roepen zij op om spijt of wroeging van de verkeerde daden te hebben. Ten derde zijn Mozes en de Profeten een manier om mensen helemaal te overtuigen, maar roepen ze ook op tot gehoorzaamheid.

Mozes en de Profeten in het geheel van Lukas en Handelingen

De betekenis van de frase Mozes en de Profeten kan, naast een analyse van de gebruikte werkwoorden, ook afgeleid worden vanuit het breder gebruik van deze frase door Lukas. Deze paragraaf is de uitwerking van een uitgebreidere literaire analyse van de boeken van Lukas. Deze analyse maakt duidelijk dat Mozes (of Wet) en de Profeten een frase is die vaker door Lukas gebruikt wordt. Zo wordt bij de verheerlijking op de berg in Lukas 9 Jezus in verband gebracht met Mozes en Elia (als vertegenwoordiger van de profeten). Aan het slot van het evangelie is de frase nog een keer te lezen in het verhaal over de Emmaüsgangers. Het is Jezus zelf die de twee Emmaüsgangers wijst op de boodschap van Mozes en de Profeten. ‘En Hij begon bij Mozes en al de profeten en legde hun uit wat in al de Schriften over Hem geschreven was.’ (24:27) Ook in de hierna volgende 20 verzen schrijft Lukas steeds weer over Jezus die de Schriften uitlegde met betrekking op zichzelf en verwijst Lukas in deze verzen een aantal keer naar Mozes en de Profeten. Door dit 24^e

hoofdstuk blijkt dat Mozes en de Profeten heenwijzen naar Jezus en reeds zijn leven en lijden geprofeteerd hadden.

Deze lijn wordt zo mogelijk nog sterker doorgetrokken in het boek Handelingen. In dit boek schrijft Lukas een aantal keren over de Wet en de Profeten. In het 2^e en 3^e hoofdstuk stelt Lukas de toespraak van Petrus, die hij net na de uitstorting van de Heilige Geest hield, op schrift. In die toespraak citeert Petrus – met het oog op Jezus – een aantal verzen uit Deuteronomium en Joël. Dit is overigens niet de enige keer dat er een relatie wordt gelegd tussen de profetieën en Jezus in het boek Handelingen. Ook in hoofdstuk 7, 8 en 10 lezen we over de relatie tussen profetieën en Jezus. Het zijn telkens de profeten die heenwijzen naar Jezus.

Ook als Lukas de geschiedenissen van de apostel Paulus optekent, worden Mozes en de Profeten een aantal keren genoemd. In al die geschiedenissen vormen zij het vertrekpunt van waaruit Paulus het evangelie verkondigt. In zowel de grote steden uit de tijd van Paulus (Antiochië, Athene en Rome) als tegen de machthebbers (Felix, Agrippa) spreekt Paulus telkens over Jezus vanuit Mozes en de Profeten. In Handelingen 28:23 is te lezen: 'En nadat zij voor hem een dag vastgesteld hadden, kwamen er velen naar de plaats waar hij verbleef. Hij legde het Koninkrijk van God aan hen uit en getuigde ervan, en hij probeerde hen, van 's morgens vroeg tot de avond toe, zowel uit de Wet van Mozes als uit de Profeten, te bewegen tot het geloof in Jezus.'

Mozes en de Profeten vormen een steeds terugkerend refrein in de manier waarop het evangelie van Jezus gepreekt wordt, zowel door Petrus, Stefanus, Filippus als Paulus. Daarmee krijgt deze frase betekenis. Kennis van Mozes en de Profeten vormt het kader waarin het leven, lijden en de opstanding van Jezus begrepen moet worden.

Concluderend

Vanuit de literaire analyse worden een aantal betekenissen van de frase Mozes en de Profeten duidelijk. De werkwoorden die Lukas gebruikt, geven aan dat ze niet alleen oproepen om er naar te horen, maar er ook gehoor aan te geven. Het gehoor geven aan hetgeen Mozes en de Profeten voorschrijven moet leiden tot bekering, waarbij zowel gedacht kan worden aan een ethisch beter leven, als een bekering tot God. De gebeurtenissen in de gelijkenis roepen er ook toe op om beter voor de armen en zieken te zorgen.

Door een concordante lezing van de twee boeken van Lukas naar de frase Mozes en de Profeten moet de conclusie getrokken worden dat Mozes en de Profeten het kader vormen waarin het leven, sterven en de opstanding van Jezus geplaatst en begrepen moet worden.

Hoofdstuk 3 – Mozes en de Profeten vanuit een retorische analyse

In het vorige hoofdstuk zagen we dat de frase Mozes en de Profeten een tweeledige functie heeft in de gelijkenis, namelijk een oproep om ernaar te luisteren en een oproep tot bekering. Wat de concrete inhoud van deze oproep is, staat centraal in dit hoofdstuk. Uit de narratieve analyse van hoofdstuk 1 bleek dat deze gelijkenis bestaat uit een groot aantal tegenstellingen. In dit hoofdstuk gaan we in op de vraag of deze tegenstellingen duiden op een retorische opbouw van de gelijkenis. Daarnaast bleek uit hoofdstuk 2 dat Mozes en de Profeten oproepen tot een ethisch beter leven. Duidt dit op het gebruik van paraenese in deze gelijkenis? In dit hoofdstuk wordt de vraag naar dit retorische begrip paraenese – het aangeven van een leidraad voor een moreel leven³⁵ – in Lukas 16:19-31 specifiek uitgewerkt.

Retorische opbouw en Bi-polariteit

In het eerste hoofdstuk zagen we dat de gelijkenis van Lazarus een afgebakende perikoop is in een reeks van meerdere gelijkenissen. In deze paragraaf staat de vraag centraal of er in deze gelijkenis sprake is van een retorische opbouw van het betoog. Om deze vraag te kunnen beantwoorden, is het van belang om te weten welke opbouw een retorsch betoog in de 1ste eeuw na Christus had. De indeling van een dergelijk betoog (dispositio) bestond uit vier delen³⁶:

- Inleiding (exordium)
De inleiding van het betoog moest ervoor zorgen dat de aandacht van het publiek gewekt werd en het publiek werd nieuwsgierig gemaakt om te luisteren naar het betoog van de redenaar.
- Feitenoverzicht (narratio)
Het feitenoverzicht had als doel om de feiten weer te geven die in de volgende stap (argumentatio) werden gebruikt als argumentatie. In het feitenoverzicht kon de redenaar gebruik maken van vaste 'topoi', zoals bijvoorbeeld het verschil tussen man en vrouw, jong en oud, leven en dood of rijk en arm.
- Argumentatie (argumentatio)
De argumentatio bestond meestal uit twee delen, namelijk de confirmatio en de refutatio. De confirmatio bevatte de bewijzen die pleitten voor het standpunt dat in het betoog uiteen werd gezet en het refutatio bestond uit de tegenargumenten, die door de redenaar weerlegd werden.
- Conclusie (conclusio of peroratio)
De conclusio vormde het laatste onderdeel van het betoog, waarin de conclusies van het betoog werden gegeven en waarin de redenaar nog één keer de kern van zijn betoog wilde samenvatten.

Als we bovenstaande indeling gebruiken bij de retorische analyse van de gelijkenis van Lazarus, dan zien we duidelijk overeenkomsten. Het exordium is niet nadrukkelijk aanwezig, aangezien Jezus de aandacht van zijn hoorders al had. Wel sprak Jezus tegen de geldzuchtige Farizeeërs (Lukas 16:14-18) over het blijvend gezag van de wet en over het feit dat wat hoog is bij de mensen een gruwel voor God is (vers 15). Dit vormt de aanleiding voor de gelijkenis van Lazarus.

De gelijkenis begint met het narratio in de verzen 19-24. Het leven en sterven van zowel de rijke man als Lazarus wordt met een aantal feiten beschreven, waarbij de narratieve analyse al aantoonde dat deze feiten semantische opposities zijn. De genoemde feiten in het narratio zijn opgebouwd uit een aantal vaste topoi, zoals dood en leven en rijk en arm. Vers 24 vormt de overgang tussen het narratio en de argumentatio met de vraag van de rijke man om Lazarus te sturen.

³⁵ L.G. Perdue en J.G. Gammie, *Paraenesis: act and form*, 6. 'Whether oral or written, one overriding purpose characterized all forms of paraenesis: the providing of guidance for the moral life. (...) Moral guidance could confirm the validity of a prescribed way of life or seek to convert the audience to a new manner of existence'

³⁶ H.J. Klauck, *Ancient letters and the New Testament*, 217-220.

In vers 25 start Abraham de argumentatio met de argumenten waarom de rijke man in de onderwereld is gekomen en geeft hij de reden waarom Lazarus niet naar de rijke man toe kan gaan. Een onoverbrugbare kloof ligt tussen hen in. De rijke man heeft geen weerwoord op de argumenten van Abraham, maar vraagt wel of zijn broers gewaarschuwd kunnen worden. Ook dit gebeurt niet. Hierop heeft de rijke man wel een weerwoord, namelijk dat zijn broers zich zullen bekeren als iemand die uit de dood is opgestaan hen zal waarschuwen. Dit argument wordt door Abraham verworpen en het antwoord van Abraham vormt de aanleiding tot de conclusie (conclusio of peroratio) van de gelijkenis, namelijk dat mensen zich alleen laten overtuigen als ze naar Mozes en de Profeten luisteren.

Ondanks het feit dat de gelijkenis van Lazarus geen uitgebreid betoog is, zien we toch duidelijke overeenkomsten met de opbouw van een retorisch betoog, waaruit blijkt dat Mozes en de Profeten de conclusie vormen van deze perikoop. Niet alleen de opbouw, maar ook de inhoud van de gelijkenis kent sterke retorische invloeden. Lukas legt in deze gelijkenis de nadruk op het retorische begrip Bi-polariteit. Dit houdt in dat er gebruik gemaakt wordt van tegenstellingen die in het betoog omgekeerd worden, waardoor er in het betoog sprake is van de opbouw van een zekere spanning³⁷. Het verschil tussen polariteit en Bi-polariteit wordt veroorzaakt door het verschil tussen omkering en dubbele omkering in het betoog. We spreken van polariteit bij de beweging van arm naar rijk *of* de beweging van rijk naar arm. Bi-polariteit is de beweging van arm naar rijk *en* de beweging van rijk naar arm.

Aan het slot van hoofdstuk 2 werd duidelijk dat er in deze gelijkenis inderdaad sprake is van deze retorische Bi-polariteit. Voor zowel Lazarus als voor de rijke man komt er een moment dat hun positie radicaal omgekeerd zal worden. Voor Lazarus betekent dit een positie verbetering (van arm en verlaagd naar rijk en verhoogd), voor de rijke man het tegenovergestelde. De enige manier voor hem om daaraan te ontkomen, was door naar Mozes en de Profeten te luisteren.

Retorische analyse: Paraenese in de gelijkenis

Eén van de conclusies van hoofdstuk 2 is dat Mozes en de Profeten oproepen tot een beter ethisch leven. Als de rijke man had geluisterd naar Mozes en de Profeten, dan had hij geweten dat zijn leven moreel onjuist was. Mozes en de profeten geven dus een leidraad voor een ethisch beter leven en hebben zodoende een paraenetisch karakter. In deze paragraaf wordt dit retorisch begrip nader uitgewerkt aan de hand van de beschrijving van Perdue³⁸. Allereerst zijn een aantal kenmerken van paraenese weergegeven, waarna we deze toepassen op de gelijkenis van Lazarus.

In de eerste eeuw na Christus werd door paraenese sterk de nadruk gelegd op de egalisatie van de verschillen tussen de sociale groeperingen³⁹. Het doel van paraenese was het ondermijnen (subversive) van het onethische in de sociale samenleving om zo te komen tot een moreel betere samenleving⁴⁰. Paraenese riep iemand op om te reflecteren op zijn eigen visie op de sociale samenleving, waarbij sterk de nadruk werd gelegd op het feit dat iemand zich slechts tijdelijk in een bepaalde sociale groepering of levensfase bevond en dat er na deze fase een nieuwe fase aan zou breken. In deze nieuwe fase volgde een verhoging of omkering van iemands status⁴¹. Paraenese was er echter niet alleen op gericht om de sociale verhoudingen te egaliseren, maar gaf ook morele richtlijnen voor iemand die op de drempel stond om die nieuwe levensfase in te gaan. Het bevatte ethische instructies waarvan iemand geacht werd deze te houden of minimaal te kennen⁴².

³⁷ J.O. York, *The last shall be first*, 42

³⁸ L.G. Perdue and J.G. Gammie, *Paraenesis: act and form*, 6-27.

³⁹ *Ibid*, 9.

⁴⁰ Perdue noemt dit, in navolging van Victor Turner, het model van 'conflict' in een sociale samenleving.

⁴¹ *Ibid*, 10.

⁴² *Ibid*, 22.

Bovenstaande samenvattende beschrijving van paraenese toont aan dat de gelijkenis van Lazarus een sterk paraenetisch karakter heeft. In de eerste plaats wordt in de gelijkenis de sociale ongelijkheid tussen arm en rijk aan de kaak gesteld. De rijke man wordt gestraft omdat hij het in zijn leven goed had en hij niet deelde met de armen. In de narratieve analyse (hoofdstuk 1) bleek dat het moment van sterven bepalend was voor zowel de rijke man als voor Lazarus. De gelijkenis plaatst de hoorders en lezers op de drempel van deze nieuwe fase en toont hen een blik hoe die fase eruit zal gaan zien. In deze gelijkenis is dat blikveld de geborgenheid in de schoot van Abraham of de pijn in de onderwereld. Voor de rijke man was het te laat, maar voor de mensen die door deze gelijkenis op de drempel gezet worden en zich met de rijke identificeren⁴³ is er een uitweg, namelijk door te luisteren naar Mozes en de Profeten.

In de tweede plaats richt de paraenese zich zowel tot hen die behoorden tot het Jodendom als tot de mensen die wilden toetreden tot de groepering rond Jezus. In het volgende hoofdstuk zullen we met name bij deze laatste groep nader stilstaan. Voor deze groep geeft de gelijkenis een leidraad hoe ze hun leven in de nieuwe sociale context moeten leiden. Mozes en de Profeten zijn voor hen een paraenetische tekst⁴⁴.

Concluderend

De gelijkenis van Lazarus vertoont duidelijk overeenkomsten met de opbouw van een retorisch betoog. De vaste onderdelen van een dergelijk betoog (*dispositio*), namelijk het *exordium*, de *narratio*, de *argumentatio* en de *conclusio* of *peroratio* zien we deels terug in de opbouw van de gelijkenis. Door deze analyse zagen we dat het luisteren naar Mozes en de Profeten een van de belangrijkste conclusies van de gelijkenis is.

Naast de retorische opbouw blijkt uit de analyse ook dat de Bi-polariteit een retorische functie heeft. Bi-polariteit kenmerkt zich door het omdraaien van beide polen. In het geval van de gelijkenis wordt de rijke arm en de arme rijk. De rijke man die zich hoog bevond, wordt vernederd en Lazarus, die zich laag bevond, wordt verhoogd. De manier voor de rijke man (en voor iedereen die zich in hem identificeert) om deze Bi-polariteit te doorbreken, is door te luisteren naar Mozes en de Profeten. In het tweede deel van dit hoofdstuk zagen we dat de gelijkenis een paraenetisch karakter heeft. Enerzijds roept de gelijkenis op tot egalisatie van de sociale verschillen, aan de andere kant geven Mozes en de Profeten een leidraad voor een goed ethisch leven, met name ook voor hen die zich bekeerden tot het Christendom. Op deze groep mensen zullen we ons in het volgende hoofdstuk nader richten.

⁴³ Zimmermann betoogt dat, mede doordat de rijke man geen naam heeft, de lezer zichzelf de vraag moet stellen of hij zelf de rijke man is. 'Der Reiche, der zwar ohne Namen bleibt(...), ist der Identifikationspunkt für die Leser und Leserinnen. Sie werden vor die Frage gestellt, ob sie selbst dieser Reiche sind.' Zie: R. Zimmermann e.a., *Kompendium der Gleichnisse Jesu*, 651.

⁴⁴ 'In Judaism and early Christianity, religious and moral instruction in the synagogues and churches was provided, leading to the eventual compilation of paraenetic texts' L.G. Perdue and J.G. Gammie, *Paraenesis: act and form*, 22. Perdue noemt dit het model van 'order' in een sociale samenleving.

Hoofdstuk 4 – Mozes en de Profeten bij de eerste hoorders en lezers

In dit hoofdstuk richten we onze blik op de eerste hoorders en lezers van de gelijkenis. Jezus richt zich met deze gelijkenis tot de Joden en met name tot de Farizeeërs. Welke betekenis hadden Mozes en de Profeten voor de hoorders van de woorden? Dit is de eerste vraag die aan de orde komt in dit hoofdstuk en deze wordt beantwoord aan de hand van een historische analyse van het gebruik van Mozes en de Profeten. Het tweede deel van dit hoofdstuk richt zich op de geïmpliceerde lezer van Lukas. Welke lezer stelde Lukas zich voor ogen toen hij zijn evangelie schreef? Dit is de tweede vraag die centraal staat in dit hoofdstuk.

Mozes en de Profeten en de Tenach

Voor iemand uit de eerste eeuw zullen Mozes en de Profeten een directe verwijzing zijn geweest naar de Tenach, waarbij Mozes als metoniem gold voor de wet. Het woord Tenach is een acroniem dat wordt gevormd uit **T**hora (de wet), **N**eviim (Profeten) en **C**Hetoevim (geschriften).

Lukas noemt in de gelijkenis van Lazarus niet de Chetoevim. Het is de vraag of Lukas dit bewust deed, omdat er aanwijzingen zijn die aantonen dat aan het begin van de eerste eeuw er al sprake was van de bovengenoemde driedeling. Het boek Sirach, dat gedateerd wordt rond 180 voor Christus, opent als volgt: 'Door de Wet en de Profeten en door de anderen, die na hen zijn gekomen, zijn ons vele en grote gaven geschonken' (Willibrord vertaling 1995). Naast Mozes en de Profeten waren er dus ook andere geschriften die autoriteit hadden. Bestond er al een Joodse Canon toen Lukas zijn evangelie schreef? Vanaf de 19^e eeuw is aangenomen dat de Joodse Canon pas werd gesloten op de synode van Jamnia⁴⁵, welke werd gehouden omstreeks 100 na Christus. Vanaf dat moment zou de Tenach zoals wij deze nu kennen een feit zijn geweest. Tegenwoordig wordt deze theorie ernstig in twijfel getrokken⁴⁶ en wordt gesteld dat er reeds ruim voor onze jaartelling sprake was van een Canon die – hoewel deze qua inhoud nog 'vloeibaar' was – bestond uit de drie delen van de Tenach zoals wij deze nu kennen.

Lukas schrijft in hoofdstuk 24 de woorden van Jezus op, waarin wordt gesproken over de wet van Mozes, de profeten en de psalmen. Lukas noemt hier psalmen in plaats van de geschriften, maar dat is te verklaren door de volgende feiten. Ten eerste behoorden de rollen van de psalmen tot een van de belangrijkste onderdelen van de geschriften⁴⁷, ten tweede werden de psalmen naast de boekrollen van de Wet en de Profeten veel gebruikt in de synagogen⁴⁸ en ten derde werden de overige rollen van de geschriften niet of nauwelijks gelezen in liturgisch verband⁴⁹.

Uiteindelijk geeft de literatuur die gebruikt is in deze scriptie geen eensluidend antwoord op de vraag wat de frase Wet en Profeten qua omvang precies betekende voor de hoorders uit de 1ste eeuw na Christus⁵⁰. Op grond van onderzoek kan de conclusie getrokken worden dat, hoewel de geschriften wel bekend waren, ze minder frequent gebruikt en gelezen werden. Hierdoor is de conclusie gerechtvaardigd dat ondanks dat Lukas alleen spreekt over Wet en Profeten, hij doelt op de

⁴⁵ J.J. Collins and D.C. Harlow, *The Eerdmans dictionary of early Judaism*, 461.

⁴⁶ Zie voor de onderbouwing hiervan de artikelen die hierover gepubliceerd zijn in J. Barton, *The Old Testament: Canon, Literature and Theology*, 18. en Mikra, o.a. bij R.T. Beckwith in M.J. Mulder, *Mikra*, 53-58 en C. Perrot in M.J. Mulder, *Mikra*, 154-55. W. Brueggemann schrijft in 2003 in zijn introductie op pagina 5 over de geschriften: 'This material reached its canonical shape and status only very late, likely in the Christian era, and possesses a canonical authority of much less weight than the Torah or the Prophets. (Zie W. Brueggemann, *An Introduction to the Old Testament*, 5.)

⁴⁷ R.T. Beckwith in M.J. Mulder, *Mikra*, 53 '[T]here appears to be sufficient evidence to show that at one period the title 'Psalms' was also in use, having been suggested, no doubt, by the fact that the Psalter was among the most important books which the third group contained, and was especially important in the liturgy.'

⁴⁸ C. Perrot in M.J. Mulder, *Mikra*, 154-55 'All synagogues must surely have possessed the whole Torah in its five volumes [...] and some other Bible scrolls, like Isaiah and the Twelve Prophets, and no doubt the Psalms. These were the books most in use.'

⁴⁹ A. Demskey, *Mikra*, 32. 'In the synagogue, the Tora and the Prophets were read but the third part of the Bible (Ketuvim) was almost never read for liturgical purposes.'

⁵⁰ J.J. Collins and D.C. Harlow, *The Eerdmans dictionary of early Judaism*, 114. 'The book of Moses together with an undefined collection of prophetic books (including, for most Jewish groups, Psalms and Daniel) formed a special collection of authoritative Scripture – "the Law and the Prophets" – during the late Second Temple period.'

boekrollen die autoriteit hadden in zijn tijd. Deze conclusie trekt ook Barton als hij schrijft: 'If there was a canon it was bi-partite – law and prophets – but this does not mean that everything except what we call 'the prophets' was excluded; it simply means that whatever was included, apart from the Law, was called 'prophets'⁵¹.

Materiaal en gebruik in de liturgie

Uit de vorige paragraaf bleek dat Mozes en de Profeten verwezen naar boekrollen die autoriteit hadden. Welke betekenis hadden deze boekrollen voor de hoorders van Jezus, zowel fysiek als in hun functie in de Joodse eredienst?

Het materiaal waarop de woorden van Mozes en de Profeten geschreven werden, was perkament. Perkament werd gemaakt van dierenhuiden. De huiden die gebruikt werden voor het perkament waren van koosjere en ritueel geslachte dieren⁵². Na de slacht werden deze huiden tijdens het productieproces glad en soepel gemaakt en van lijnen voorzien. Zo ontstond er een vel, waarop met inkt geschreven kon worden. Deze vellen werden tot één lange strook aan elkaar genaaid met de pees van het dier of met linnen. Deze lange strook werd vervolgens om een stok heen gerold. Het eindresultaat was een rol met een hoogte tussen de 20 en 30 centimeter en een lengte tussen de 5 en 44 meter⁵³.

In de synagoge vormde de lezing van Mozes en de Profeten een belangrijk onderdeel van de dienst. Wekelijks werd de wet gelezen volgens een 'lectio continua', een doorgaande lezing volgens een vast schema. Doel van deze lezing was naast het lezen ook het leren van de wet⁵⁴. Een ander vast onderdeel van de eredienst was de lezing van de Profeten, waarschijnlijk met een minder vast voorgeschreven leesschema dan de Thora. In Lukas 4 lezen we dat Jezus op de dag van de sabbat naar de synagoge gaat en daar de rol van Jesaja krijgt. Nadat Jezus de tekst gevonden heeft, geeft hij daar uitleg over.

Concluderend

Het gebruik van de frase Mozes en de Profeten betekent voor de hoorders van Jezus een verwijzing naar de godsdienstige geschriften zoals die in die dagen bekend waren en autoriteit hadden. Deze geschriften werden wekelijks in de synagoge gelezen en geleerd en vormden een belangrijk onderdeel van de Joodse religie.

De impliciete lezer van Lukas

In deze paragraaf staat de impliciete lezer van het Lukas evangelie centraal. 'Met dit begrip wordt een tekst-interne instantie aangeduid die zich op een voorbeeldige wijze laat leiden door de gezichtspunten van de verteller of de impliciete auteur.'⁵⁵ Welke boodschap wilde Lukas zijn lezers meegeven en welke betekenis krijgt de frase Mozes en de Profeten voor de impliciete lezer? Deze vraag wordt in deze paragraaf beantwoord.

Het Christendom in de 1ste eeuw

Lukas behoorde zelf niet tot de ooggetuigen van het optreden van Jezus. In de opening van zijn evangelie schrijft Lukas aan een zekere Theofilus dat hij alles nauwkeurig onderzocht heeft om het geordend op te schrijven (Lukas 1:3). Hoewel het exacte jaartal van het ontstaan van het evangelie onbekend is, is het aannemelijk dat er een aantal decennia liggen tussen de opkomst van de 'Jezus beweging' en het schrijven van het evangelie door Lukas. Omdat Lukas veel gedetailleerder schrijft over de verwoesting van de tempel dan de andere synoptische evangeliën, wordt Lukas vaak

⁵¹ J. Barton, *The Old Testament*, 18.

⁵² A. Demskey in Mikra, 24.

⁵³ F.G. Kenyon, *Books and Readers*. Digitaal beschikbaar op: <http://archive.org/stream/booksandreadersi013546mbp#page/n59/mode/2up>

⁵⁴ W.J. van Bekkum, *Eredienst en literatuur in de vroege synagoge*, 3.

⁵⁵ W. Weren, *Vensters op Jezus*, 68.

gedateerd net na de verwoesting van de tempel in 70 na Christus. In deze tussenliggende periode ontwikkelde het Christendom zich. Handelingen 2 schrijft over een grote groep die zich bekeert (μετανοέω) na een toespraak van Petrus. Dit waren met name Joden die leefden in de diaspora. Niet alleen Joden bekeerden zich, maar ook heidenen. In Handelingen 15 lezen we over het apostelconvent in Jeruzalem in het jaar 49⁵⁶. Tijdens dit convent was een belangrijk geschilpunt de vraag of de heidenen zich ook moesten besnijden volgens de Joodse wet. De positie van de Joodse wet was dus een belangrijk punt in de beginperiode van het Christendom. Een tweede belangrijk punt kunnen we scharen onder de noemer 'gemeenschappelijkheid'. In Handelingen 4 beschrijft Lukas met name de eenheid en gemeenschappelijkheid van de eerste gemeente en de straf die volgt op de oneerlijkheid in de gemeenschappelijkheid van twee van haar leden (Handelingen 5). Naar mate het Christendom zich over grotere gebieden verspreidt en meer aanhangers krijgt, komt het gemeenschappelijk delen van de goederen onder druk te staan. Paulus schrijft in de brief naar Korinthe (1 Korinthe 11:17-34) over misstanden en verdeeldheid bij het gemeenschappelijk gebruik van de maaltijden. Verschillende culturen en mensen uit verschillende rangen en standen kwamen samen in de eerste Christengemeentes⁵⁷. Zo bestond de eerste christengemeente in Rome zeer waarschijnlijk voor het overgrote deel uit armen, veelal slaven, die nauwelijks enig sociaal aanzien hadden⁵⁸. De brief van Paulus aan Filémon over zijn weggelopen slaaf, toont aan dat er ook mensen tot het Christendom behoorden die wel sociaal aanzien hadden.

We zien dus twee belangrijke kenmerken van de gevormde Christelijke gemeentes. De betekenis van de Joodse wet en de nadruk op eenheid en gelijkheid. Daarnaast komen we in Handelingen ook onderdrukking en vervolging van de christenen tegen. Leiders worden opgesloten of ter dood gebracht en in Efeze komt het tot een volksofstand (Hand 19). In Handelingen 18:2 lezen we van de verbanning van de christenen uit Rome. Deze verbanning van zowel Joden als christenen meldt ook de geschiedschrijver Tacitus in zijn beschrijvingen van de eerste eeuw na Christus. Theissen⁵⁹ verbindt deze verbanning door het edict van Claudius in 49 na Christus met de onlusten die in Rome ontstonden tussen beide groepen met het apostel convent⁶⁰. Mede door het besluit op dit convent liepen de spanningen op in de gemeente van Rome en dit vormde een mogelijke aanleiding voor de onrusten waarover Handelingen 18 schrijft.

Met deze summiere beschrijving van de tijd waarin het Christendom zich verspreidde, hebben we een achtergrond geschetst van de tijd waarin de geïmpliceerde lezer van het Lukas evangelie leefde. Vanuit deze achtergrond focussen we ons nu op het evangelie van Lukas en in het bijzonder op de gelijkenis van Lazarus.

Oude wortels

Lukas schrijft zowel zijn evangelie als Handelingen aan een zekere Theofilus. Hij wordt door Lukas als

⁵⁶ Het jaartal van het concilie van Jeruzalem of het apostel convent wordt vaak herleid op basis van de brief van Paulus aan Galaten (Gal 2:1-10). Zie voor onderbouwing van dit jaartal: B. Witherington III, *Grace in Galatia, a commentary on St Paul's letter to the Galatians*, 14 en S. J. Kistemaker, *New Testament Commentary, exposition of the acts of the apostles*, 553.

⁵⁷ G. Theissen, *Die Religion der ersten Christen*, 342. Theissen geeft aan het beschreven conflict – dat volgens hem historisch niet bewezen kan worden – tussen de Hebreëen en de Hellenisten uit Handelingen 6 de opmaat is voor de uiteindelijke controverse tussen Antiochië (Paulus en Barnabas) en Jeruzalem (Jakobus, Petrus en Johannes) over de besnijdenis, welke uitmond in het apostelconvent.

⁵⁸ H.W. Singor, https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/11687/5_041_031.pdf?sequence=1, Pag. 3. 'Zo kan men zelfs met enig voorbehoud een zeker sociaal profiel schetsen van de eerste generatie christenen in Rome. In overgrote meerderheid waren het armen, werkzaam, voor zover vrij, als loonarbeiders (sjouwers en laders, karrevoerders e.d.) of als kleine handelaars en ambachtlieden. Bovendien in meerderheid slaven of vrijgelatenen en ook zo nauwelijks van enig sociaal aanzien, al is het mogelijk dat er zich onder hen een vrijgelatene van keizer Claudius bevond (...) De gemeente die Paulus aantrof bestond nog maar uit een minderheid van Joodse christenen, de meeste bekeerlingen waren uit de heidense Godvrezenden afkomstig (vgl. Lampe [1987] 53-63). Maar velen hielden toch nog aan allerlei Joodse gebruiken vast.'

⁵⁹ G. Theissen, *Die Religion der ersten Christen*, 299-301.

⁶⁰ Theissen stelt dat het apostelconvent tussen 46 en 48 na Christus heeft plaatsgevonden. (Ibid, 299).

een zeer respectabel man aangesproken (κράτιστος). Dit woord komt slechts vier keer voor in het Nieuwe Testament, één keer in het evangelie van Lukas en drie keer in Handelingen. Alle keren in Handelingen brengt Lukas dit woord in verband met het aanspreken van een stadhouder (23:26, 24:3 en 26:25). Op grond hiervan is de conclusie mogelijk dat Theofilus ook een Romeinse stadhouder was. Een andere, en mijns inziens betere verklaring wie Theofilus was⁶¹ vinden we in de betekenis van de naam Theofilus (θεόφιλος). Letterlijk betekent deze naam 'God liefhebber' of 'geliefde van God'. Deze naam heeft een dubbele betekenis: zowel een aanspreektitel voor de christenen die God liefhebben, als ook die door God geliefd zijn. Met deze naam richt Lukas zich dus niet op een specifiek persoon, maar op volgelingen van Jezus die zich door deze naam aangesproken en bemoedigd voelen.

Lukas legt in zijn evangelie en in Handelingen sterk de nadruk op het feit dat de komst van Jezus niet een nieuw fenomeen is, maar dat het ontstane Christendom oude wortels heeft. In de eerste eeuw gold de regel dat nieuwe religies en stromingen bij voorbaat verdacht waren.⁶² De impliciete lezer moet er dus van doordrongen worden dat het Christendom oude wortels heeft. Steeds legt Lukas de nadruk op Mozes en de Profeten die het kader vormen waarin Jezus begrepen moet worden. In het verlengde hiervan vormen Mozes en de Profeten het bewijs van de authenticiteit van het Christendom en geeft de gelijkenis van Lazarus een belangrijke reden aan waarom het evangelie naar de heidenen is gegaan. De Joden gaven te weinig zorg aan de armen en lieten zich niet overtuigen door de opstanding van Jezus⁶³.

Lukas volgt vanaf het begin van zijn evangelie de lijn van een belangrijk thema van Mozes en de Profeten, namelijk de goddelijke aankondiging van geboortes van belangrijke personen. Izaäk, Jozef en Samuël werden geboren uit vrouwen waarvan expliciet vermeld staat dat ze onvruchtbaar waren. Hun geboortes komen pas tot stand na Goddelijk ingrijpen. De geboortegeschiedenis van Johannes de Doper kent duidelijke overeenkomsten met de geboorte van Izaäk. Beide moeders zijn op hoge leeftijd gekomen en kinderloos door onvruchtbaarheid. Aan beide vaders wordt de geboorte aangekondigd door een boodschapper van God.

Het lied dat Maria, de moeder van Jezus, zingt na de aankondiging dat ze zwanger is geworden, kent duidelijke parallellen met het lied van Hannah, dat ze zingt na de geboorte van Samuël (1 Samuël 2). Deze overeenkomsten wijzen sterk naar de sociaal-economische verhoudingen, waar we in de volgende sub paragraaf bij stilstaan.

Niet alleen qua inhoud schrijft Lukas in lijn met Mozes en de Profeten, ook zijn taalgebruik vertoont verwantschap met het Grieks van de Septuaginta. Het in hoofdstuk 1 van deze scriptie genoemde ἐγένετο δὲ⁶⁴ wordt door Fitzmyer een Septuagintisme⁶⁴ genoemd. Met deze term wijst Lukas naar het grote aantal keer dat ἐγένετο δὲ voorkomt in de Septuaginta als vertaling van het Hebreeuwse וַיְהִי. Behalve in Lukas en Handelingen komen we de frase ἐγένετο δὲ niet in het Nieuwe Testament tegen.

⁶¹ Zie ook: B.D. Ehrman, *The New Testament*, 125-126.

⁶² B.D. Ehrman, *The New Testament*, 161-162.

Over de claim dat het Christendom oude wortels heeft schrijft Ehrman: 'They stressed this claim because of a common notion shared by most persons of the ancient world (whether pagan, Jewish, or Christian) that anything new – an idea, a philosophy, a religion – was automatically suspect. Unlike in the modern age, where creative ideas and new technologies are widely recognized as good (the newer the better!), in the ancient world older was better. There was a strong regard for antiquity in antiquity. This was particularly the case when it came to religion. If a religion was new, it could scarcely be true.' B.D. Ehrman, *The New Testament*, 161.

⁶³ S.E. Porter en T.H. Olbricht geven hierbij specifiek aan dat de gelijkenis van Lazarus een 'etiological legend' is, waarin de reden wordt gegeven waarom het evangelie is verspreid onder de heidenen en niet bij de Joden is gebleven. Zie hiervoor: S.E. Porter en T.H. Olbricht, *Rhetoric and the New Testament, essays from the 1992 Heidelberg Conference*, 40.

⁶⁴ J.A. Fitzmyer, *The gospel according to Luke*, 118-119. In deze gelijkenis gebruikt Lukas de constructie ἐγένετο δὲ + infinitief. Deze constructie kwam volgens Fitzmyer vaker voor in het klassieke Grieks.

Sociaal-economische verhoudingen

De inhoud van het lied van Maria bevat een tweede hoofdlijn die door het gehele Lukas evangelie waarneembaar is, namelijk de veranderende verhouding in de tegenstelling tussen arm en rijk. Maria zingt: 'Hij heeft machtigen van de troon gestoten en nederigen heeft Hij verhoogd. Hongerigen heeft Hij met goede gaven verzadigd en rijken heeft Hij met lege handen weggezonden.' (Lukas 1:53,54 bron: Herziene Statenvertaling).

Ook in deze verzen komen we de Bi-polariteit (zie hoofdstuk 2) tegen, opnieuw in de tegenstelling tussen verhoging en vernedering en arm (als impliciete verwijzing naar hongerigen⁶⁵) en rijk. Arm en rijk en de sociale verhoudingen tussen deze groepen is bij Lukas een frequent gebruikt thema. We komen dit bijvoorbeeld tegen in een aantal gelijkenissen (12:16-21, 15:11-32, 16:19-31, 18:9-14). Lukas legt ook in de zaligsprekingen (Lukas 6) een duidelijkere tegenstelling tussen arm en rijk dan Mattheüs dat doet (Mattheüs 5).

In het Lukas evangelie wordt sterk de nadruk gelegd op de sociaal-economische verhoudingen. Een kenmerkende discussie hierover vinden we in Lukas 18. Daar vraagt een rijke jongeman hoe hij het eeuwige leven kan beërven. Jezus wijst hem op de geboden, maar noemt specifiek de geboden van de tweede tafel van de wet die handelen over de relatie tussen mensen onderling. Maar het houden van deze geboden is niet voldoende. De rijke moet een stap verdergaan. Hij moet zijn goederen verkopen en het aan de armen uitdelen, zoals Zacheüs dit in hoofdstuk 19 wel doet. Dat is de weg die de rijke moet gaan; delen aan de armen. Dit is een boodschap die Lukas zijn lezers op het hart wil drukken.

Dezelfde boodschap lezen we ook in de gelijkenis van Lazarus. De rijke man viert feest, terwijl Lazarus leeft in grote armoede en pijn. Mozes en de Profeten wijzen erop dat de manier van leven van de rijke man asociaal is. Impliciet wijst Lukas de christenen die het economisch wel goed hebben op de foute manier van leven. Een rijke Christen moet tijdens zijn leven de zorg voor de naasten niet verzaken. Doet hij dit wel, dan zijn de gevolgen onvermijdelijk. Na de dood worden de rollen omgedraaid en dit is definitief. Mozes en de Profeten wijzen de rijken de juiste manier om te leven en krijgen hierdoor een sociaal-economische betekenis. Hetgeen Lukas beschrijft in de gelijkenis sluit naadloos aan bij de beschrijving die Theissen⁶⁶ geeft over de twee basiswaarden van het oerchristelijk ethos⁶⁷, namelijk de naastenliefde en het afzien van status.

De naastenliefde wordt reeds in Leviticus 19 beschreven en richtte zich in de eerste eeuw op de verhouding tussen de kerngroep van de samenleving en de randgroepen. Het afzien van status handelde met name over de verhouding tussen de hoog- en laaggeplaatsten in de samenleving. 'Het afzien van status wil dat mensen afzien van het showen, het doordrijven of het bezitten van een superieure status. Hoe moet de grens tussen 'boven' en 'onder' worden overwonnen.'⁶⁸

De omkering van het lot is in de gelijkenis Bi-polair geschreven. Niet alleen het lot van de rijken wordt omgedraaid, maar ook dat van de armen. Het bleek al eerder dat het ontstane Christendom bestond uit een grote groep mensen die zich aan de onderkant van de samenleving bevond. Voor hen gold dat ze het tijdens hun leven zwaar hadden, maar door Lazarus erop gewezen werden dat God helpt. Zij kunnen zich identificeren met hem en de gelijkenis toont aan dat voor hen na dit leven

⁶⁵ York schrijft in dit verband meer van Bi-contraries, omdat hongerig en rijk niet elkaars tegenpolen zijn, maar conflicterend. Zie hiervoor: J.O. York, *The last shall be first*, 42.

⁶⁶ G. Theissen, *Die Religion der ersten Christen*, 101-116.

⁶⁷ Met dit begrip doelt Theissen op een sociaal gebonden moraal die karakteristiek is voor een groep, een beroep, een klasse of een hele maatschappij. Hier wordt niet mee bedoeld dat dit ethos altijd wordt geïmplementeerd in de betreffende gemeenschap. Maar het wordt in die gemeenschap erkend. Ibid, 101.

⁶⁸ Ibid, 102

een ereplaats wacht aan de tafel bij Abraham. De gelijkenis is voor hen een bemoediging dat de moeite in dit leven na dit leven omgekeerd zal worden in een leven van voorspoed.

Aankondiging van de opstanding van Jezus

Naast het frequente thema over arm en rijk heeft de frase Mozes en de Profeten in de gelijkenis van Lazarus nog een belangrijke betekenis voor de geïmpliceerde lezer. Jezus is op weg naar Jeruzalem en de lezer weet inmiddels dat hij daar moest gaan lijden, dat hij gedood zou worden en op de derde dag opgewekt zou worden (Lukas 9:22 en 9:44). Lukas vult door middel van een commentaarzin (9:45) hier direct aan toe dat zijn discipelen niet begrepen wat Jezus hiermee bedoelde. Om de opstanding te kunnen begrijpen is het noodzakelijk om de boodschap van Mozes en de Profeten te verstaan. Dat zal in Lukas 24 blijken, maar in de gelijkenis van Lazarus geeft Lukas daar vast een aanwijzing voor.

Abraham antwoordt de rijke man dat zijn vijf broers zich niet laten overtuigen als er iemand uit de dood opstaat. Door het gebruik van het woord iemand (τις) wordt niet meteen duidelijk wie hiermee bedoeld wordt. 'Iemand' zou kunnen verwijzen naar Lazarus⁶⁹, maar doordat Lukas met het woord 'iemand' een generieke verwijzing gebruikt, geeft hij de lezer ook de mogelijkheid om in deze 'iemand' de naam van Jezus te lezen. In de gelijkenis van Lazarus is het de eerste keer dat Lukas Mozes en de Profeten in verband brengt met de opstanding uit de dood. Verderop in zijn evangelie legt Lukas dit verband nogmaals en dan specifiek met het oog op Jezus (hoofdstuk 24) en, zoals we reeds in hoofdstuk 2 zagen, ook in Handelingen doet Lukas dit een aantal keren.

Concluderend

In dit hoofdstuk stonden de hoorders van de gelijkenis en de beoogde lezers van het evangelie centraal. Mozes en de Profeten hebben bij de hoorders van de gelijkenis een bekend beeld opgeroepen, namelijk het beeld van de boekrollen die in de synagoge in gebruik waren. Mozes en de Profeten betekenden voor hen de rollen die gezag hadden en tijdens de eredienst in de synagoge gebruikt werden.

Doordat Lukas de frase Mozes en de Profeten gebruikte in zijn evangelie kreeg het ontstane Christendom voor de geïmpliceerde lezer oude wortels en daardoor authenticiteit. Deze oude wortels moesten ervoor zorgen dat de ontstane religie niet met achterdocht bekeken werd als iets nieuws, maar een voortzetting was van iets dat al vele eeuwen bestond. Naast het bewijs van ouderdom gebruikt Lukas de frase Mozes en de Profeten om duidelijk te maken op welke wijze de sociaal-economische verhoudingen moesten liggen in de ontstane Christelijke gemeentes, namelijk de egalitatie tussen arm en rijk. Deze gemeentes werden gevormd uit een mengeling van culturen, religies en maatschappelijke posities, wat spanningen gaf in de gemeentes. Naast interne spanningen, waren er ook spanningen tussen de christenen en de andere groepen in de samenleving, zeker ook tussen hen en de Joden.

Een groot deel van de christenen behoorden tot de onderkant van de samenleving en in sommige steden werden de christenen vervolgd. Voor hen gold de gelijkenis van Lazarus als een bemoediging, omdat ooit de rollen omgedraaid zouden worden.

⁶⁹ Schottroff betoogt dat het hier inderdaad gaat om een boodschapper uit het dodenrijk en volgens haar mag geen specifieke waarde worden gegeven aan de woorden: iemand die uit de doden opstaat. 'Although the messenger from the world of the dead is represented as someone who has risen, this is not about the resurrection of Jesus' (166).

Hoofdstuk 5 – Samenvatting en conclusies

In deze scriptie stonden we stil bij Lazarus' erfenis, zoals deze beschreven staat in Lukas 16:19-31. Door cirkels te zetten om verschillende delen van deze gelijkenis, hebben we vanuit verschillende invalshoeken de perikoop benaderd, vanuit de centrale vraag:

Wat is de betekenis van Mozes en de Profeten in Lukas 16:29-31?

De narratieve analyse van de gelijkenis toont aan dat Lukas veelvuldig gebruik maakt van semantische opposities. Veel woorden in de gelijkenis hebben een betekenis die elkaars tegenpolen zijn, zoals rijk en arm of binnen en buiten. De gelijkenis geeft aan dat er een moment komt dat deze polariteit definitief wordt omgedraaid, waardoor de rijke man arm wordt en de arme Lazarus rijk. Het moment waarop deze omkering plaats vond, was het moment van sterven. Na die tijd bleek het niet meer mogelijk voor de rijke man om zijn oordeel af te wenden. Voor zijn sterven was die mogelijkheid er nog wel, namelijk door te luisteren naar Mozes en de Profeten. Dit is de eerste betekenis die we van deze frase zagen.

Het luisteren naar Mozes en de Profeten vormde een belangrijke invalshoek bij de literaire analyse. Uit de analyse van de gebruikte werkwoorden blijkt dat niet alleen met het oor geluisterd moet worden, maar ook dat de hoorder ervan moet leren en erdoor tot actie moet overgaan. Deze actie moet concreet gemaakt worden door de bekering tot God, maar ook door spijt te krijgen van de verkeerde daden. Tevens blijkt dat Mozes en de Profeten oproepen tot gehoorzaamheid, en ook noodzakelijk zijn om mensen te overtuigen. Dit overtuigen blijkt ook door een concordante lezing in Lukas en Handelingen. Daaruit werd duidelijk dat Mozes en de Profeten het kader vormen om het leven, sterven en de opstanding van Jezus te kunnen begrijpen.

De derde cirkel gaf antwoord op de vraag welke betekenis Mozes en de Profeten krijgen door middel van een retorische analyse. De gelijkenis toont duidelijke parallellen met de retoriek zoals deze bestond in de eerste eeuw na Christus, zowel in opbouw als in de Bi-polariteit. De retorische analyse toont aan dat het lot van zowel de rijke man als van Lazarus omgedraaid zou worden. Mozes en de Profeten krijgen door de retorische analyse een ethische betekenis en vormden een richtlijn voor een ethisch goed leven.

De vierde en laatste cirkel toonde vanuit een historische analyse aan welke betekenis Mozes en de Profeten hadden voor de hoorders van de gelijkenis. Voor deze mensen verwezen Mozes en de Profeten naar de heilige Schriften zoals deze bekend waren in de eerste eeuw na Christus. Voor de geïmpliceerde lezer van Lukas betekende Mozes en de Profeten dat de opkomst van het Christendom niet een nieuwe religie was, maar een voortzetting van een reeds bestaande oude religie. Hierdoor kreeg het opkomende Christendom authenticiteit. Ten tweede betekende Mozes en de Profeten voor deze geïmpliceerde lezers de richtlijn hoe de christenen onderling met elkaar om moesten gaan. Verschillen tussen rijk en arm moesten geminimaliseerd worden.

Samenvattend kunnen we concluderen dat Mozes en de Profeten in deze gelijkenis met name oproepen tot een ethisch goed leven, maar ook het kader vormen van waaruit Jezus begrepen moet worden. Deze twee betekenissen zijn in de gelijkenis van Lazarus met elkaar verbonden.

De vraag wat de betekenis van Lazarus' erfenis is, is kort en bondig te beantwoorden. Lazarus' erfenis gaat niet specifiek om de erfenis die Lazarus kreeg, maar de waarde ligt in hetgeen wat Lazarus – via de pen van Lukas – zijn lezer nalaat: Mozes en de Profeten.

Literatuurlijst

- J. Barton, *The old testament: Canon, Literature and Theology*, University of Oxford, UK, 2007.
- R. Bauckham, *Jesus and the eyewitnesses, The Gospels as Eyewitness Testimony*, Eerdmans Publishing, Grand Rapids, 2006.
- W.J. van Bekkum, 'Eredienst en literatuur in de vroege synagoge', *Bijdragen en mededelingen voor de Joodse wetenschap in Nederland*, Amsterdam, 1970-1999.
- W. Breuggemann, *An introduction to the Old Testament. The Canon and Christian Imagination*, First edition, Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky, 2003.
- J. van Bruggen, *Lucas. Het evangelie als voorgeschiedenis*. Commentaar op het nieuwe testament, derde druk, Uitgeverij Kok – Kampen, 2011.
- J. van Bruggen, *Het evangelie van Gods Zoon. Persoon en leer van Jezus volgens de vier evangeliën*. Commentaar op het nieuwe testament, derde druk, Uitgeverij Kok – Kampen, 2011.
- J.J. Collins and D.C. Harlow, *The Eerdmans dictionary of early Judaism*, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan / Cambridge, U.K., 2010.
- M.D. Coogan, *The Old Testament. A Historical Literary Introduction to the Hebrew Scriptures.*, Second Edition, Oxford University Press, New York/Oxford, 2011.
- E. van Eck, 'When patrons are not patrons: a social-scientific reading of the rich man and Lazarus (Lk 16:19-26)', *HTS Theologische Studies/Theological Studies* 65(2009), art. #309, 11 pages. DOI:10.4102/hts.v65i1.309.
- J. van Eck, *Handelingen. De wereld in het geding*. Commentaar op het nieuwe testament, derde druk, Uitgeverij Kok – Kampen, 2009.
- B.D. Ehrman, *The New Testament. A historical introduction to the early Christian writings*, Fourth edition, Oxford University Press, New York/Oxford, 2008.
- C.A. Evans, 'Jesus' Rhetoric of Criticism: The Parables against his friends and critics', in: S.E. Porter and D. L. Stamps, *Rhetorical Criticism and the Bible*, Journal for the Study of The New Testament Supplement Series 195, Sheffield Academic Press, Sheffield, 2002.
- G.D. Fee, NED B. Stonehouse, F.F. Bruce, *The new international commentary on the New Testament*, Grand Rapids.
- J. A. Fitzmyer, *Luke the theologian*, aspects of his teaching. Paulist Press, New York/Mahwah, 1989.
- J.A. Fitzmyer, *The gospel according to Luke*. The Anchor Bible, Garden City, New York, 1981-1985.
- A. Gregory, 'The Afterlife Imagery in Luke's Story of the Rich Man and Lazarus by Outi Lehtipuu', *Journal for the Study of the New Testament* 30.5 (2008), 57-58.

P.W. van der Horst, 'Abraham's Bosom, the Place Where he Belonged: A Short Note on ἀπενεχθῆναι in Luke 16.22', *New Testament Studies* 52 (2006), 142-144.

M. O'Kane, 'The Bosom of Abraham (Luke 16:22): Father Abraham in the Visual Imagination', *Biblical Interpretation* 15 (2007), 485-518.

S. J. Kistemaker, *New Testament Commentary, exposition of the acts of the apostles*, Baker Book House, Michigan, 1990.

G. Kittel, '*Theological Dictionary of the New Testament*', B. Eerdmans publishing Co., Grand Rapids, Michigan, 1964.

H.J. Klauck, *Ancient letters and the New Testament, a guide to context and exegesis*, Baylor University Press, Waco, Texas, 1998.

A.R.C. Leaney, *A commentary on the gospel according to St. Luke*, Adam&Charles Black, London, second edition, 1960.

O. Lehtipuu, 'Characterization and Persuasion: The Rich Man and the Poor Man in Luke 16. 19-31', in: D. Rhoads and K. Syreeni, *Characterization in the Gospels. Reconceiving Narrative Criticism*, Journal for the Study of The New Testament Supplement Series 184, Sheffield Academic Press, Sheffield, 1999.

I. H. Marshall, *The gospel of Luke, a commentary on the Greek Text*, The New International Greek Testament Commentary, The paternoster press, Exeter, 1978.

J.M. Mulder, *Mikra, Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Early Christianity.*, Van Gorcum, Assen/Maastricht, Fortress Press, Philadelphia, 1988.

J.H. Neyrey and E.C. Stewart, *The social world of the New Testament, Insights and Models*, Hendrickson Publishers, Peabody Massachusetts, 2008.

L.G. Perdue and J.G. Gammie, *Paraenesis: act and form*, Semeia 50, Society of Biblical Literature, Scholars Press, Atlanta, 1990.

S.E. Porter en T.H. Olbricht, *Rhetoric and the New Testament, essays from the 1992 Heidelberg Conference*, Journal for the study of the New Testament Supplement Series 90, Sheffield Academic Press, 1993.

D. H. Reinstorf, 'The rich, the poor, and the law', *HTS Theologiese Studies/Theological Studies* 60 1&2 (2004), 329-348.

H. Roose, 'Umkehr und Ausgleich bei Lukas: Die Gleichnisse vom verlorenen Sohn (Lk 15.11-32) und vom reichen Mann und armen Lazarus (Lk 16.19-31) als Schwestergeschichten', *New Testament Studies* 56 (2009), 1-21.

E. Schillebeeckx, *Jezus, het verhaal van een levende*, 7^e druk, H. Nelissen, Bloemendaal, 1980.

L. Schottroff, *The parables of Jesus*, Fortress Press, Minneapolis, 2006.

K. R. Snodgrass, *Stories with intent: A comprehensive guide to the parables of Jesus*, Eerdmans, Grand Rapids, 2008.

J.L. Story, 'Twin parables of stewardship in Luke 16', *American Theological Inquiry* Vol 2. No. 1 (2009), 105-120.

G. Theissen, *Die Religion der ersten Christen*, Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2000. Vertaald naar het Nederlands door F. Hijszeler, *De Godsdienst van de eerste christenen, een theorie van het oerchristendom*, Uitgeverij Agora, Kampen, 2001.

D.F. Watson and A.J. Hauser, *Rhetorical Criticism of the Bible, a comprehensive bibliography with notes on history and method*, Biblical interpretation series, Volume 4, Brill, Leiden-New York-Köln, 1994.

H. Welzen, *lucas evangelist van gemeenschap: een onderzoek naar de pragmatische effecten in Lc 15,1 – 17,10*, Nijmegen, 1986.

W. Weren, *Vensters op Jezus. Methoden in de uitleg van de evangeliën*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer, tweede druk, 1999.

A. Westra, *de gelijkenis van de Rijke Man en de Arme Lazarus bij de vroeg-christelijke Griekse schrijvers tot en met Johannes Chrysostomos*, Leiden 1987.

B. Witherington III, *Grace in Galatia, a commentary on St Paul's letter to the Galatians*, T&T Clark, Edinburgh, 1998.

B. Witherington III, *The Indelible Image: The Theological and Ethical Thought World of the New Testament, Volume 2: The Collective Witness*, IVP Academic, 2010.

J.O. York, *The last shall be first*, Journal for the study of the New Testament Supplement Series 46, Sheffield Academic Press, 1991.

R. Zimmermann e.a., *Kompendium der Gleichnisse Jesu*, München, 2007.

Bezochte websites

Books and readers

<http://archive.org/stream/booksandreadersi013546mbp#page/n59/mode/2up> (website bezocht 24 april 2012)

Digitaal woordenboek Liddell-Scott-Jones

<http://www.tlg.uci.edu/ljsj/#eid=1&context=lsj> (website bezocht 24 april 2012).

Artikel van H.W. Singor,

https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/11687/5_041_031.pdf?sequence=1, Pag. 3 (website bezocht 18 april 2012).

Website sociale verzekeringsbank

<http://www.svb.nl/Images/Top%2020%20jongens-meisjesnamen-2008-2010.pdf> (Bezocht 1 maart 2012).

Bijlagen

Bijlage A lijst met vindplaatsen en korte parafrasering van de teksten

Omkeren/bekeren (μετανοήσουσιν woordenboekvorm μετανοέω) (vs 30)

Luk: 10:13	Wee over Chorazin en Bethsaïda. Tyrus en Sidon zouden zich bekeerd hebben.
Luk: 11:32	U bent verdorven geslacht, Nineve heeft zich wel bekeerd.
Luk: 13:3, 5	Als u zich niet bekeerd, dan zult u omkomen (in beide verzen).
Luk: 15:7, 10	Blijdschap over bekering van zondaar.
Luk: 16:30	Tekst parabel.
Luk: 17:3	Inkeer van zondige broeder leidt tot verplichting tot vergeving.
Hand: 2:38	De eerste bekeerden uit allerlei volken op de pinksterdag n.a.v. de preek van Petrus.
Hand: 3:19	Oproep om tot inkeer te komen voor het volk na de genezing van de kreupele.
Hand: 8:22	Oproep aan Simon de tovenaer om zich te bekeren en niet geldzuchtig te zijn.
Hand: 17:30	Oproep van Paulus op de Areopagus aan de mensen van Athene om zich te bekeren.
Hand: 26:20	Verdedigingsrede van Paulus voor Agrippa waarin hij zijn levensgeschiedenis vertelt.

Overtuigen (πεισθήσονται woordenboekvorm: πείθω). Vers 31.

Luk. 11:22	Dispuut met Farizeeërs over Beëzebul (vertaald als vertrouwd).
Luk. 16:31	Tekst parabel.
Luk. 18:9	Farizeeërs worden benoemd als 'zij die overtuigd waren dat ze rechtvaardig waren'. Gelijkenis over de tollenaar en de Farizeeër.
Luk. 20:6	Vraag naar bevoegdheid van Jezus. Dispuut met Farizeeërs.
Hand. 5:36, 39	Theudas die omgebracht is. In het Nederlands een andere betekenis van het woord.
Hand. 12:20	Geschiedenis net voor dood Herodes waar hij zich door de Tyriërs en Sidoniërs laat overtuigen om vrede te stichten.
Hand. 13:43	Paulus en Barnabas sporen (overtuigen) Joden en vrome proselieten aan om in de genade van God te blijven.
Hand. 14:19	Joden overtuigen mensen in Lystre van ongelijk Paulus en stenigen hem
Hand. 17:4	Mensen in Thesselonica raken overtuigd van het gelijk van Paulus.
Hand. 18:4	Paulus probeert mensen in Korinthe te overtuigen.
Hand. 19:8, 26	Paulus probeert mensen in Efeze te overtuigen. Vers 26 (oproer door Demetrius de zilversmid) verhaalt dat dit ook gelukt is.
Hand. 21:14	Paulus laat zich niet overtuigen om niet naar Jeruzalem te gaan.
Hand. 23:21	Paulus waarschuwt de Romeinse overste dat hij zich niet laat overtuigen om Paulus over te brengen naar de Raad i.v.m. een hinderlaag die zij leggen.
Hand. 26:26,28	Woorden van Agrippa dat Paulus hem bijna overtuigt.
Hand. 27:11	Hoofdman vertrouwt meer op de woorden van de kapitein dan op die van Paulus over de naderende storm.
Hand. 28:23	Paulus wil, door de Wet en de Profeten, de mensen in Rome overtuigen.

Mozes (Μωϋσῆς). Vers 29 en 31

Luk. 2:22	Jezus als baby naar de tempel volgens Wet van Mozes.
Luk. 5:14	Reiniging melaatse conform Wet van Mozes naar de priester.

Luk. 9:30, 33	Verheerlijking op de berg -> Jezus als vervulling van Mozes en Profeten.
Luk. 16:29, 31	Tekst parabel.
Luk. 20:28, 37	Sadduceeën en de opstanding. Vers 37 verwijst naar opstanding. God van aartsvaders, ook toen God tot Mozes over hen sprak.
Luk. 24:27, 44	Jezus legt Mozes en Profeten uit aan Emmaüsgangers. Vers 44 idem: Jezus zegt tegen discipelen dat Hij de Wet van Mozes moest vervullen. Vers 44 is enige tekst waarin de wet, Profeten en psalmen in één adem genoemd worden.
Hand. 3:22	Preek van Petrus waarin hij Deuteronomium 18:15, 18 en 19 aanhaalt over de profeet die zal opstaan waar het volk naar moet luisteren.
Hand. 6:11, 14	Gevangenneming van Stefanus. De Farizeeërs klagen hem aan omdat hij lasterlijk zou hebben gehandeld tegen Mozes en de gebruiken zoals Mozes deze heeft overgeleverd, zou hebben willen veranderen.
Hand. 7:20, 22, 29, 31, 35, 37, 40, 44	Verdedigingsrede van Stefanus, waarin hij verwijst naar de mens Mozes en juist de Farizeeërs beschuldigt van wetsmisbruik.
Hand. 13:38	Paulus in Antiochië stelt dat door Jezus rechtvaardiging verkregen kan worden voor alles waarvoor volgens de Wet van Mozes geen rechtvaardiging mogelijk was.
Hand. 15:1, 5, 21	Tijdens de vergadering in Jeruzalem wordt besloten wat te doen met de Wet die de besnijdenis verplicht in relatie tot de heidenen die zich bekeren.
Hand. 21:21	Paulus in Jeruzalem, waar wordt gesproken over het verwijt dat aan Paulus gemaakt wordt over het niet houden van de Wet van Mozes.
Hand. 26:22	Verdediging van Paulus aan Agrippa, waarin hij zich beroept op de Wet en de Profeten.
Hand. 28:23	Paulus wil, door de Wet en de Profeten, de mensen in Rome overtuigen.

Profeten (προφήτης) Vers 29 en 31

Luk. 1:70, 76	Lofzang Zacharias. Profeten hebben het voorspeld en Johannes zal profeet van de Allerhoogste genoemd worden.
Luk. 3:4	Verwijzing naar Jesaja 40:3 -> De stem van één die roept in de woestijn: Maak de weg van de Heere gereed, maak Zijn paden recht.
Luk. 4:17, 24, 27	Jezus leest in Nazareth uit Jesaja en Jezus zegt hierover dat Hij de vervulling daarvan in (4:21)
Luk. 6:23	Tijdsaanduiding naar de vroegere vaders die verworpen werden omdat ze de Zoon des Mensen niet verwierpen.
Luk. 7:16, 26, 39	Vers 16: mensen noemen Jezus een groot profeet na de opwekking van de jongeling van Nain. Vers 26 verwijst Jezus naar Johannes als meer dan een profeet.
Luk. 9:8, 19	Mensen (vers 8) en discipelen (vers 19) zien Jezus als Elia of een andere profeet.
Luk. 10:24	Jezus geeft aan dat veel koningen en Profeten hadden willen zien hetgeen de discipelen nu zien, namelijk Jezus.
Luk. 11:47, 49	Farizeeërs (de vaders van) als degenen die Profeten doden
Luk. 13:28, 33	Nauwe poort – Jezus geeft aan dat de mensen die buiten het koninkrijk zijn de aartsvaders en de Profeten zullen zien terwijl ze zich zelf bevinden in een erbarmelijke situatie.
Luk. 16:16, 29, 31	Wet en Profeten tot aan Johannes – dispuut over overspel. Andere teksten zijn teksten uit parabel Lazarus.
Luk. 18:31	Jezus waarschuwt voor het feit dat wat de Profeten voorzegen, staat te

	gebeuren.
Luk. 20:6	Dispuut over bevoegdheid van Jezus -> Johannes was een profeet
Luk. 24:19, 25, 27, 44	Gesprek met Emmaüsgangers die Jezus typeren als een profeet en waar Jezus verwijst naar het feit dat de Profeten alles voorspeld hebben.
Hand. 2:16, 30	In de preek van Petrus verwijst hij naar de profeet Joël en in vers 30 noemt Petrus David een profeet.
Hand. 3:18, 21	Preek van Petrus dat de Profeten het lijden van Jezus voorspeld hadden.
Hand. 7:37, 42, 48, 52	Rede van Stefanus, waarin naar Mozes wordt verwezen als een profeet. Tevens verwijzingen naar profetieën die over Jezus gaan
Hand. 8:28, 30, 34	Filippus en de Ethiopiër die de profeet Jesaja leest en uitleg krijgt van Filippus.
Hand. 10:43	Petrus en Cornelius; Petrus geeft aan dat de Profeten van Jezus getuigen en dat iedereen die in Jezus gelooft de vergeving van zonden kan krijgen.
Hand. 11:27	De profeet Agabus uit Jeruzalem voorspelt een hongersnood.
Hand. 13:1, 15, 20, 27, 40	Vers 1: Profeten in Antiochië. Verder: Preek van Paulus in Antiochië over profetieën van Profeten over Jezus.
Hand. 15:15, 32	In het apostelconvent citeert Jacobus de profeet Amos (9:11,12) over de toekomst van Israël en de gevolgen voor de heidenen daarvan. Vers 32 noemt Silas en Judas Profeten.
Hand. 21:10	Profeet Agabus uit Judea ontmoet Paulus.
Hand. 24:14	Paulus voor Felix, waar Paulus zegt dat hij alles wat in de Wet en de Profeten staat gelooft.
Hand. 26:22, 27	Paulus voor Agrippa, waarin hij betoogt alleen te zeggen wat reeds in de Wet en de Profeten staat vermeld. Vers 27: de retorische vraag aan Agrippa van Paulus: 'Ik weet dat u de Profeten gelooft'.
Hand. 28:23, 25	Paulus onderwijst de mensen van Rome in de Wet en de Profeten.

Andere belangrijke woorden uit de gelijkenissen en hun concordante lezingen.

Bedelaar πτωχὸν - πτωχός

Lukas 4:18; 6:20; 7:22; 14:13, 21; 16:20, 22; 18:22; 19:8; 21:3

Rijk πλούσιος - πλούσιος

Lukas 6:24; 12:16; 14:12; 16:1, 19, 21; 18:23, 25; 19:2; 21:1

Vindplaatsen van de frase ἐγένετο δὲ

Lukas 1:8, 2:1, 2:6, 3:21, 5:1, 6:1, 6:6, 6:12, 8:22, 9:28, 9:37, 9:51, 11:14, 11:27, 16:22, 18:35, 22:24
Handelingen 4:5, 5:7, 8:1, 8:8, 9:19, 9:32, 9:37, 9:43, 10:10, 11:26, 14:1, 15:39, 16:16, 19:1, 19:23, 23:9, 28:8, 28:17

Bijlage B Vindplaatsen van woorden: Mozes, Profeten, Wet in Mattheüs, Markus en Johannes

Mozes			Profeten			Wet		
Mattheüs	Markus	Johannes	Mattheüs	Markus	Johannes	Mattheüs	Markus	Johannes
8:4	1:44	1:17, 45	1:22	1:2	1:21, 23, 25, 45	5:17		1:17, 45
17:3	7:10	3:14	2:5, 15, 17, 23	6:4, 15	4:19, 44	7:12		7:19, 23, 49, 51
19:7	9:4f	5:45	3:3	8:28	6:14, 45	11:13 -		8:5, 17
22:24	10:3f	6:32	4:14	11:32	7:40, 52	12:5		10:34
23:2	12:19, 26	7:19, 22f	5:12, 17		8:52f	22:36, 40		12:34
		8:5	7:12		9:17	23:23		15:25
		9:28	8:17		12:38			18:31
			10:41					19:7
			11:9, 13					
			12:17, 39					
			13:17, 35, 57					
			14:5					
			16:14					
			21:4, 11, 26, 46					
			22:40					
			23:29, 34, 37					
			24:15					
			26:56					
			27:9					